

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“MÜASİR DÖVRDƏ DÖVLƏTİN İQTİSADI SİYASƏTİNİN BAŞLICA
MƏQSƏDLƏRİ VƏ REALLAŞMA İSTİQAMƏTLƏRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Bayraməliyeva Nərmin Teymur

BAKİ – 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos.

“ ___ ” _____ 20__-cu il

“MÜASİR DÖVRDƏ DÖVLƏTİN İQTİSADI SİYASƏTİNİN BAŞLICA
MƏQSƏDLƏRİ VƏ REALLAŞMA İSTİQAMƏTLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: İqtisadiyyatın tənzimlənməsi

Qrup: 24

Magistrant

Bayraməliyeva Nərmin Teymur qızı

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos. Mahmudova İlhamə

Məhəmmədnəbi qızı

_____ **imza**

Proqram rəhbəri

i.ü.f.d., dos. Hübətova Suqra İnqilab qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi

oğlu

_____ **imza**

Elm andı

Mən, Bayraməliyeva Nərmin Teymur qızı and içirəm ki, “Müasir dövrdə dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca məqsədləri və reallaşma istiqamətləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

MÜASİR DÖVRDƏ DÖVLƏTİN İQTİSADI SİYASƏTİNİN BAŞLICA MƏQSƏDLƏRİ VƏ REALLAŞMA İSTİQAMƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Son vaxtlarda reallaşdırılan dövlət proqramları, regionların iqtisadi inkişaf istiqamətində atılan addımlar müsbət nəticələr verməyə başlamışdır. Buna səbəb ölkədə sabit iqtisadi inkişaf və iqtisadiyyatın dünyanın qabaqcıl ölkələrinin iqtisadiyyatına inteqrasiyası olmuşdur. Hazırda dövlətin iqtisadi inkişafında həyata keçirdiyi tədbirlərin əsas tələbi səmərəli iqtisadi siyasət sisteminin tətbiqi, vergi gəlirlərinin artırılması, dövlətin iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi və s qarşıda duran əsas vəzifələrdən biridir.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiya işinin əsas məqsədi iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi kimi vacib bir fenomeni nəzərdən keçirməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Dissertasiya işinin metodu müşahidə, məlumatların təhlili və qiymətləndirilməsi, müqayisəli təhlil, statistik tədqiqat metodundan geniş istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik hesabatları, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin, Maliyyə Nazirliyinin, o cümlədən regionların inkişafı ilə bağlı qəbul olunmuş dövlət proqramları və s.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Dissertasiya işini yazarkən əsasən yerli mənbələrin azlıq təşkil etməsi bir çox problemlər yaratmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübələrini təhlil edib ümumiləşdirsək görərik ki, hazırki bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin iqtisadi inkişafına vaxtında müdaxilə etməməsi gələcəkdə dövlətin iqtisadi problemlərin böyüməsinə gətirib çıxara bilər. Buna görə də dünya təcrübəsində dövlətin iqtisadi inkişafında böyük rolu vardır.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Ümumi nəticə olaraq tədqiqat mövzusunun başlıca praktiki əhəmiyyəti Müasir dövrdə dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca məqsədləri və reallaşma istiqamətlərinin təhlilidir.

Açar sözlər: müasir dövr, iqtisadi, siyasət

MAIN OBJECTIVES AND DIRECTIONS OF REALIZATION OF STATE ECONOMIC POLICY IN MODERN PERIOD

SUMMARY

Relevance of the research: Recently implemented state programs, steps taken towards the economic development of the regions have begun to yield positive results. The reason for this was the stable economic development of the country and the integration of the economy into the economies of the world's leading countries.

The purpose of the research: The main purpose of the dissertation is to consider an important phenomenon such as state regulation of the economy.

Research methods used: The method of dissertation work was widely used in observation, data analysis and evaluation, comparative analysis, statistical research method.

Information base of the research: annual reports of the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, state programs adopted by the Ministry of Economic Development, the Ministry of Finance, as well as regional development, etc.

Limitations of the research: The small number of local sources created many problems when writing the dissertation.

Scientific novelty of the research: If we analyze and summarize the experience of developed countries, we can see that in the current market economy, failure to timely intervene in the economic development of the state can lead to the growth of economic problems in the future. Therefore, in world practice, the state has a great role in economic development.

Areas where the results can be used: In general, the main practical significance of the research topic is the analysis of the main objectives and directions of economic policy of the state in modern times.

Keywords: modern times, economics, politics

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
ÜMM	Ümumi Milli Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. Dövlətin dövlətin iqtisadi siyasətin formalaşması mexanizminin nəzəri-konseptual əsasları dövlət tənzimlənməsi	11
1.1. Dövlətin iqtisadi siyasətinin məzmunu, modelləri və nəzəri əsasları.....	11
1.2. Dövlətin iqtisadi siyasətinin məqsəd, vəzifələri və elmi məktəblərin təkamülü	15
1.3. Müxtəlif iqtisadi inkişaf modellərində tənzimləmənin mexanizmlərinin effektivliyinin konseptual əsasları.....	23
II FƏSİL. DÖVLƏTİN İQTİSADI SİYASƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI MEXANİZMİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ	31
2.1. Dövlətin iqtisadi siyasətinin iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafında rolunun təhlili.....	31
2.2. Post-neft mərhələsində dövlətin iqtisadi siyasəti və davamlı iqtisadi inkişafın təhlili.....	39
2.3. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında dövlətin iqtisadi siyasətinin inkişaf strategiyası.....	45
III FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ DÖVLƏTİN İQTİSADI SİYASƏTİNİNİN REALLAŞMA İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	56
3.1. İqtisadi inkişafın təmin olunmasında dövlətin iqtisadi siyasətinin rolunun reallaşma istiqamətləri.....	56
3.2. Dövlətin iqtisadi siyasəti mexanizminin təkmilləşdirilməsi.....	66
NƏTİCƏ	72
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	74
Cədvəllərin siyahısı.....	78
Qrafiklərin siyahısı.....	79
Şəkillərin siyahısı.....	80
Diaqramların siyahısı.....	80

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: “Azərbaycan dövlətinin hərtərəfli yüksəlişi elə olmalıdı ki, yalnızca ölkəmizin paytaxtı deyil, bütün şəhər və rayonlar inkişaf etsin”. Azərbaycan Respublikası Prezidenti möhtərəm İlham Əliyevin qeyd edilən sözləri hal-hazırda ölkəmizin iqtisadi inkişafının idarə olunması sahəsində görülmüş işlərin əsasını açıqlamaqdadır. Həyata keçirilən tədbir və proqramların nəticəsi olaraq dövlətin iqtisadi inkişafı xeyli artmış, əhəlinin rifah səviyyəsi yüksəlmiş, yeni müəssisələr və yeni iş yerlərinin sayı günü-gündən artmış, işsizliyin azaldılması və sahibkarlıq subyektlərinin inkişafına kömək məqsədi ilə əsaslı addımlar atılmışdır.

Inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələrini təhlil edib ümumiləşdirsək görürük ki, hazırkı bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin iqtisadi inkişafına vaxtında müdaxilə etməməsi gələcəkdə dövlətin iqtisadi problemlərin böyüməsinə gətirib çıxara bilər. Buna görə də dünya təcrübəsində dövlətin iqtisadi inkişafında böyük rolu vardır.

Dövlətin sosial-iqtisadi inkişafı istiqamətində vacib islahatlardan biri iqtisadi tənzimlənməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, həyata keçirilən bu tədbirlər həm sahibkarlığın inkişafına, həm də dövlətin iqtisadi inkişafın tarazlıqda qalmasına xidmət etməkdədir.

Son vaxtlarda reallaşdırılan dövlət proqramları, regionların iqtisadi inkişaf istiqamətində atılan addımlar müsbət nəticələr verməyə başlamışdır. Buna səbəb ölkədə sabit iqtisadi inkişaf və iqtisadiyyatın dünyanın qabaqcıl ölkələrinin iqtisadiyyatına inteqrasiyası olmuşdur. Hazırda dövlətin iqtisadi inkişafında həyata keçirdiyi tədbirlərin əsas tələbi səmərəli iqtisadi siyasət sisteminin tətbiqi, vergi gəlirlərinin artırılması, dövlətin iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi və.s qarşıda duran əsas vəzifələrdən biridir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi yerli və xarici alimlərin əsərlərində nəzərə alınan geniş problemlərinə təsir göstərir. Tədqiqat zamanı müəllif Микаилзаде Г. Ш., Мельников В. В., Рисина И. Е., Быкова А. А., Ноздрина М. И., Остальский А.,

Запольских Ю.А., Запольских Ю.А., Mirer T., Wallace S., Orkutt G., Symons E., Aleksandrovna M.E., Sokolovskiy L., Arkin V., Qusauov S., V.Butov , M.Taylor, X.Armstrong , Alayev E.B və digər müəlliflərin yazılarında olan müddəalara və nəticələrə etibar etdildi.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi yerli müəlliflər tərəfindən hərtərəfli tədqiq edilmişdir, bunların arasında Məmmədli O. Q., İsmayılov M. İ., İsmayılov F. İ., Müzəffərli N., Atakişiyev M.C., Əlizadə R., Babayev Ə., Musazadə Ə. Z., Allahverdiyev H. B., İbrahimov E. Ə., Rzayev P. Q., Əyyubov V. S., Tağıyev A. M, Y.Kəlbəliyev, T.Paşayev, Ə.Nuriyev, A.Musayev, Ə.Əlirzayev, F.Məmmədov, M.Həsənlı, M.Mahmudov, Ə.Qasımov, H.İsrafilov, M.Sadıqov, E.Azadov və bir sıra xüsusi hesabatlar, həmçinin bir sıra xarici mütəxəssislərin işləri bu məsələlərə həsr olunmuşdur.

Tədqiqatın əsasını mövzu ilə bağlı yerli və xarici alimlərin elmi əsərləri, yerli və xarici mətbuatda yer almış məlumatlar və digər İnternet saytlarında yer almış məlumatlar təşkil edəcək.

Tədqiqat işinin məqsədi və vəzifələri: Dissertasiya işinin əsas məqsədi iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi kimi vacib bir fenomeni nəzərdən keçirməkdir.

Dissertasiyanın məqsədinə çatmaq üçün tədqiqat məntiqi və iş quruluşunu müəyyənləşdirən vəzifələr qoyuldu:

1. makroiqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyini əsaslandırır;
2. dövlət tənzimlənməsinin mahiyyəti və iqtisadiyyatda dövlətin funksiyaları açıqlanır;
3. dövlət tənzimlənmə metodları nəzərdən keçirilir;
4. Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin quruluşu öyrənilir;
5. dövlət tənzimlənmə problemlərini müəyyənləşdirir;
6. sosial-iqtisadi proqnozlaşdırmanın zəruriliyi əsaslandırılmışdır;
7. Azərbaycanda iqtisadiyyatın sosial-iqtisadi tənzimlənməsinin nəticələrini ümumiləşdirir.

Tədqiqat işinin predmet və obyekt: iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsidir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin iştirakçıları arasındakı iqtisadi münasibətlərdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik hesabatları, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin, Maliyyə Nazirliyinin, İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətinin məlumatları, o cümlədən regionların inkişafı ilə bağlı qəbul olunmuş dövlət proqramları, iqtisadi rayonların inkişaf göstəriciləri üzrə internet şəbəkəsindəki rəsmi məlumatlar təşkil edir.

Tədqiqatın metodları: Dissertasiya işinin metodu müşahidə, məlumatların təhlili və qiymətləndirilməsi, müqayisəli təhlil, statistik tədqiqat metodundan geniş istifadə olunmuşdur. Xüsusilə də, kəmiyyət tədqiqatında təhlil prosesi qanunauyğunluqlarının aşkarlanması, hadisələr və proseslər arasında əlaqələrin tapılması və proseslərin başvermə tezliyinin müəyyən edilməsi üçün dinamika sıraları arasında korrelyasiya, avtokorrelyasiya və xətti trend modeli metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Dissertasiya işini yazarkən əsasən yerli mənbələrin azlığı təşkil etməsi bir çox problemlər yaratmışdır.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti: Ümumi nəticə olaraq tədqiqat mövzusunun başlıca praktiki əhəmiyyəti Müasir dövrdə dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca məqsədləri və reallaşma istiqamətlərinin təhlilidir.

I FƏSİL. DÖVLƏTİN İQTİSADI SİYASƏTİN FORMALAŞMASI

MEXANİZMİNİN NƏZƏRİ-KONSEPTUAL ƏSASLARI

1.1. Dövlətin iqtisadi siyasətinin məzmunu, modelləri və nəzəri əsasları

Dövlətin iqtisadi siyasəti ölkənin, dövlətin və xalqın hədəflərini, vəzifələrini, maraqlarını ifadə edir, təcəssüm etdirir. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasətin əsas məqsədi cəmiyyətin inkişafı üçün sosial-iqtisadi şərait yaratmaq və iqtisadi və sosial hədəflərə uyğun olaraq sosial təkrar istehsal prosesini təmin etməkdir.

İqtisadiyyatın sabitliyi bütün amillərin təsirindən asılıdır: təbii, dövlət, tarixi, milli, bununla belə, ölkə iqtisadiyyatı böyük ölçüdə miras keçmiş, ölkədəki mövcud iqtisadi vəziyyətlə müəyyən edilir: iqtisadiyyat və bazarın vəziyyəti, mal və xidmətlərə tələb və təklif, iqtisadi fəaliyyət; və bir sıra çatışmazlıqları olan əvvəllər qəbul edilmiş qərarlar: qanuni olaraq qurulmuş qərar qəbul etmə prosedurunun olmaması, açıq şəkildə formalaşmış hədəflər piramidası, onların əldə edilməsinə görə cavabdeh qurumları təmin etmək, qəbul edilmiş qərarların icrasına nəzarət və əldə edilmiş nəticələrin qiymətləndirilməsi. Bu, əsasən iqtisadi siyasət nəzəriyyəsinin kifayət qədər inkişaf etməməsi, rus alim-iqtisadçılarının mahiyyəti, məzmunu barədə fikirlərinin birliyinin olmaması, dövlətin iqtisadi siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsi prosesləri, iqtisadi siyasətin hazırlanması və həyata keçirilməsinə sistemətik yanaşma. Ancaq buna baxmayaraq, dövlətin iqtisadi siyasəti yalnız tarixi şərtlərlə və dövlət planlarında müəyyənləşdirilənlərlə deyil, eyni zamanda bu yolda alınan cari qərarlarla da müəyyən edilir, bu qərarlar səbəbiylə ortaya çıxan qeyri-sabit iqtisadi siyasəti dəyişdirə bilər. Həqiqətən də sosial-iqtisadi inkişaf tempi və elmi-texniki potensialın səviyyəsi baxımından Rusiya inkişaf etmiş ölkələrdən çox geri qalır. dövlət planlarında qeyd olunan, həm də yolda alınan cari qərarlarla bu qərarlar sosial-iqtisadi, hərbi-siyasi və təbii-ekoloji vəziyyətlər üzündən yaranan qeyri-sabit iqtisadi siyasəti dəyişdirə bilər.

Tədqiq olunan mövzunun aktuallığı cəmiyyətin həyatının əsasını təşkil edən iqtisadi siyasət olması ilə müəyyən edilir. Sosial tərəqqiyə əhəmiyyətli dərəcədə

təsir edə bilər. İqtisadi siyasətin elastikliyi və çevikliyi millətin rifahının artmasına kömək edir.

Dövlət iqtisadi siyasəti “dövlət qurumları tərəfindən cəmiyyətin iqtisadi böyüməsini və zəruri rifah səviyyəsini təmin edən cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişaf proseslərini sürətləndirməyə, tənzimləməyə və saxlamağa yönəlmiş tədbirlər məcmusu kimi başa düşülür. Hər hansı bir dövlətin öz inkişaf strategiyası var və iqtisadi siyasət dövlətin strategiyasını həyata keçirmək üçün bir vasitədir”.

İqtisadi siyasət dövlətin daxili və xarici siyasəti ilə yanaşı dövlət ideologiyası və hərbi siyasətlə də birbaşa əlaqədərdir. İqtisadi siyasət hökumətin siyasi baxışlarını həyata keçirir, buna görə siyasi partiyalar və hərəkətlər davam edən iqtisadi siyasətə nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərə bilərlər.

Büdcəni formalaşdırmaq, iqtisadi qərarlar qəbul etmək, dövlət əhalinin müxtəlif təbəqələrinin sosial fikrini nəzərə almağa məcburdur. Axı sosial etirazlar bəzən ölkədə planlaşdırılan və həyata keçirilən dövlət iqtisadi siyasətinin ayrı-ayrı elementlərinin təsirinə təsir göstərə bilər.

İqtisadi siyasət ən təəccüblü təzahürünü planlı dövlət büdcəsinin strukturunda, hədəfli dövlət proqramlarında, dövlət borc şərtlərini tələb edən qanunlarda, təmin olunan güzəştlərdə dövlət vergisinin dərəcələrində, xarici və daxili dövlət borcu baxımından idxal və ixracata dövlət təsirində tapır.

Sosial-iqtisadi, hərbi-siyasi, təbii-ekoloji vəziyyətin qeyri-sabitliyi hökuməti rəsmi elan edilmiş iqtisadi siyasəti dəyişdirən tədbirlərin həyata keçirilməsinə sövq edir. Bununla yanaşı, düzəlişlər, meydana gəlməsində edilən səhvlər üzündən baş verir.

Maruz qalma vaxtının spektrindən, müddətindən asılı olaraq hadisələrin hesablandığı dövr, qısamüddətli və uzunmüddətli iqtisadi siyasəti ayırmaq adətdir.

Uzunmüddətli iqtisadi siyasət nisbətən sabit iqtisadi həyat şərtləri və ya zəmanətli resurs imkanları ilə xarakterizə olunur. Bu, uzun illər iqtisadi davranışı təsvir etməyə və az-çox ciddi şəkildə riayət etməyə imkan verir.

Qısamüddətli iqtisadi siyasət iqtisadi proseslərin qeyri-sabitliyi, daxili və xarici şərtlərin gözlənilməz olması səbəbindən bir il və ya bir neçə ay nisbi iqtisadi fəaliyyətlərlə xarakterizə olunur.

İqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi iqtisadiyyata dövlət təsir sistemini təşkil edən bir sıra tədbirlər, alətlərin istifadəsini nəzərə alır.

İqtisadi siyasət tədbirləri birbaşa və dolayı təsir tədbirlərini əhatə edir.

Birbaşa metodlar iqtisadi aktyorların qərarları müstəqil olaraq deyil, dövlətin göstərişlərinə əsasən verdiklərini düşünülür. Buna misal olaraq vergi qanunvericiliyi, amortizasiya qaydaları və dövlət investisiyaları üçün büdcə prosedurlarını göstərmək olar.

Dolayı tədbirlərin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət iqtisadi subyektlər tərəfindən verilən qərarlara birbaşa təsir göstərmir. Yalnız iqtisadi subyektlərin iqtisadi siyasətin hədəflərinə uyğun iqtisadi qərarları müstəqil seçmələri üçün şərait yaradır.

İqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi üçün metodların başqa bir təsnifatı təşkilati - institusional meyarlar əsasında mövcuddur. Bu yanaşma ilə aşağıdakılar seçilir: inzibati, iqtisadi və institusional metodlar.

Tənzimləmə fəaliyyətinin inzibati tədbirlər kompleksi infrastruktur tərəfindən təmin edilir. İnzibati tədbirlərin əsas funksiyası cəmiyyətdə ətraf mühit qanununa əsaslanan sabitliyi təmin etməkdir: mülkiyyət hüquqlarının qorunması, rəqabət mühitinin qorunması, sərbəst seçim imkanları və iqtisadi qərarların verilməsi. İnzibati tədbirlər, öz növbəsində, qadağan, icazə, məcburetmə tədbirlərinə bölünür.

İqtisadi tədbirlər, iqtisadi rıçaqların köməyi ilə, məcburetmə tədbirlərindən fərqli olaraq, bazar münasibətlərinə təsir göstərən dövlətin hərəkətləridir. Bu tədbirlər məcmu tələbə, məcmu təklifə, kapitalın mərkəzləşdirilmə dərəcəsinə, iqtisadiyyatın sosial və struktur cəhətlərinə təsir göstərməyin müxtəlif üsulları deməkdir.

İqtisadi tədbirlərə aşağıdakılar daxildir:

- büdcə, maliyyə siyasəti daxil olmaqla maliyyə siyasəti;
- pul və kredit (pul) siyasəti;

- iqtisadi proqramlaşdırma və planlaşdırma;
- proqnozlaşdırma.

İnstitusional tədbirlər müəyyən sosial qurumların yaradılmasını, qorunub saxlanmasını və inkişafını nəzərdə tutur. Nümunə olaraq "hüquq institutu", "mülkiyyət institutu" göstərilir.

Həm də iqtisadi siyasət dövlət tərəfindən sərəncamında olan vasitələrdən, iqtisadi proseslərə təsir mexanizmlərindən və iqtisadi fəaliyyət agentlərindən istifadə etməklə həyata keçirilir.

Maliyyə (maliyyə) siyasətində birbaşa təsir tədbirlərinə dövlət xərclərindəki dəyişikliklər daxildir. Dövlət xərcləri sayəsində dövlət sektoru maliyyələşdirilir, sosial təminat sistemi, bazarda resurslar, mallar və xidmətlər üçün alışlar edilir. Dövlət xərcləri, əhalinin bütün təbəqələrinin birgə istifadəsinə gedən milli məhsulun bu payını göstərir. GSMH dinamikasına böyük təsir göstərir. Fiskal siyasət çərçivəsində iqtisadi təsir tədbirləri vergilərin dəyişdirilməsi siyasətini (növləri, dərəcələri, toplama proseduru) əhatə etməlidir.

Dövlət investisiya qoyuluşunu tənzimləyərək maliyyə və pul mexanizmlərindən istifadə edərək ictimai istehsalın nisbətlərinə və nisbətlərinə təsir göstərir. Investisiyalar həm dövlət büdcəsindən, həm yerli büdcələrdən, həm də vergi güzəştlərinin köməyi ilə stimullaşdırılan özəl investisiyalardan gəlir.

Pul siyasətində dövlət pul kütləsinə təsir göstərir. Siyasət faiz dərəcəsinə və bununla da müəssisələrin sərmayələrinə və əhalinin istehlakına birbaşa təsir göstərə bilər. Investisiya və istehlak vasitəsi ilə dövlət tənzimlənməsi ÜDM-in həcmində və dinamikasına təsir göstərir. Pul siyasəti inflyasiyaya böyük təsir göstərir. İstiqamətlərdən biri, əhalinin və təşkilatların pul tələbini tənzimləməyə yönəldildiyi üçün gəlir tənzimləmə siyasətini də əhatə edə bilən antiinflyasiya tədbirləri sistemidir.

Sosial siyasət gəlir indeksasiyası, yaşayış minimumunun təsdiqlənməsi konsepsiyasını ehtiva edir. Əsasən yoxsullara kömək üçün müəyyən proqramların həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir. Sosial siyasət təhsil, tibb, mədəniyyət, çoxuşaqlı ailələrə yardım, məşğulluq sahəsində münasibətlərin tənzimlənməsi kimi

sahələri əhatə edir. Xarici iqtisadi tənzimləmə sahəsindəki siyasət, dövlətin ticarət siyasətini, məzənnə idarəçiliyini, xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin tarif və qeyri-tarif tədbirləri sistemini ehtiva edir.

Bu dövlət tənzimləmə alətlərinin hər biri rol oynayır və digərlərini tamamlayır. Sistem yalnız bir kompleksdə tətbiq edildiyi və komponentləri bir-birinə zidd olmadığı təqdirdə təsir göstərir.

1.2. Dövlətin iqtisadi siyasətinin məqsəd, vəzifələri və elmi məktəblərin təkamülü

İqtisadi siyasət, iqtisadi idarəetmə sahəsində məqsədyönlü dövlət tədbirləri sistemidir. İqtisadi siyasətin yaradılması prosesi iqtisadi inkişafın vəziyyəti və perspektivlərinin təhlilinə əsaslanaraq hədəflərini müəyyənləşdirməklə başlayır.

Əsas məqsəd cəmiyyətin maksimum rifahına nail olmaqdır. İkinci dərəcəli hədəflər də var: cəmiyyətin sərbəst inkişafı, xarici və daxili təhlükəsizlik və qanuni qayda.

Müasir dövrdə dövlətlərin iqtisadi siyasətinin əsas məqsədləri aşağıdakılar olmalıdır:

1. sabit və proqnozlaşdırıla bilən bir federal vergi siyasətinin və büdcə xərcləmə siyasətinin təmin edilməsi, yəni xərcləmə səlahiyyətlərinin dəqiq bir bölgüsü və hökumət səviyyələri arasında uyğun gəlir bazası;
2. təbii inhisarlar tərəfindən xidmətlərin göstərilməsi sahəsində tarif siyasətinin proqnozlaşdırılması, regional və bələdiyyə orqanları üçün sərt büdcə məhdudiyyətlərinin yaradılması;
3. ölkə ərazisində işçi qüvvəsinin və kapitalın sərbəst hərəkətinin təmin edilməsi;
4. ən yoxsul bölgələrə maliyyə dəstəyi daxil olmaqla bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafındakı fərqlərin azaldılması;
5. Ölkənin təsis qurumlarının iqtisadi inkişafı üçün bərabər şəraitin yaradılması və ölkənin bütün bölgələrində sahibkarlıq fəaliyyəti üçün bərabər rəqabət şəraitinin yaradılması.

İqtisadi siyasət milli iqtisadiyyatın hansı mərhələdə olmasından, hansı dövlət iqtisadi siyasətinin formalaşmasından asılıdır. Dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas komponentlərinə :ümumi daxili istehsalın dinamikası və dəyəri, ümumi tələb və təklif, gəlir və istehlak, qiymətlər, məşğulluq və işsizlik və.s. daxildir. Bu hədəflərə çatmaq üçün lazımdır:

1. iqtisadi cəhətdən zəif bölgələrdə infrastrukturun inkişafı və sosial məsələlərin həlli üçün sektoral, sosial və federal hədəfli proqramların istifadəsi;
2. Rusiya Federasiyasının təsis qurumlarının sosial-iqtisadi inkişafını izləmək üçün ümumrusiya informasiya sisteminin yaradılması;
3. Dövlətin təsis qurumlarının bütün normativ hüquqi aktlarının hökumət qanunvericiliyə uyğunlaşdırılması.

Dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətləri bunlardır:

1. İnstitusional siyasət iqtisadiyyatın təşkilatlanmasının dəyişdirilməsinə, köhnə iqtisadi, sosial və maliyyə qurumlarının yaradılmasına və ya aradan qaldırılmasına, funksiyalarının və əlaqələrinin dəyişdirilməsinə yönəldilmişdir.
2. Struktur siyasət, son istehlak və ümumi kapitalın formalaşması, dövlət gəlirləri və xərcləri, ixracat və idxal, iqtisadiyyatın sektoral və regional strukturları arasındakı makroiqtisadi nisbətlərin dəyişdirilməsinə yönəlib.
3. Dövlətin amortizasiya siyasəti gələcəkdə genişlənmə üçün əsas olacaq kapital yığılmasına yönəldilmişdir.
4. Dövlət investisiya siyasəti istehsalın yenidən qurulması, texniki və texnoloji yenilənməsi və modernləşdirilməsi məqsədi ilə kapital qoyuluşlarını tənzimləməyə yönəlib.
5. Dövlətin elm və texnikanın inkişafına yönəlmiş elmi, texniki və yenilik siyasəti.
6. Fiskal (büdcə və vergi) siyasəti dövlət xəzinəsinin, vergi sisteminin və dövlət büdcəsinin formalaşması mənbələrini müəyyənləşdirir.
7. Pul (pul) siyasəti dövlətin iqtisadiyyatı lazımi miqdarda pulla təmin etməsini təmin edir.

8. Qiymət siyasəti, inflyasiyanı cilovlamaq, istehsalın modernləşdirilməsini stimullaşdırmaq və dünya bazarında yerli malların rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün qiymətlərə və qiymətlərə dövləti təsir etməyə yönəlmişdir.

9. Dövlətin xarici iqtisadi siyasəti xarici ticarətin müxtəlif aspektlərini, kapital və işçi qüvvəsinin miqrasiyasına nəzarət, xaricdə daxili sahibkarlığın dəstəklənməsi və s. tədiyə balansındakı dengesizliyi aradan qaldırmaq üçün.

Dövlətin sosial siyasəti cəmiyyətin həyatı üçün təsirli sosial-iqtisadi şərtlərin formalaşdırılmasına yönəlmişdir. Dövlətin iqtisadi siyasətini qiymətləndirmək üçün çoxsaylı qiymətləndirmə metodlarından istifadə olunur. Dövlətin iqtisadi siyasətini proqnozlaşdırmaq məqsədilə aparılan araşdırmalar ölkədən-ölkəyə və qiymətləndirmə metodlarına görə fərqlənirlər.

Bu metodlar iki yerə bölünür: Makro metodlar və mikro metodlar:

Makro metodlar: Bu metodları tətbiq etməklə ölkələrin makro iqtisadi məlumatlarından istifadə edərək ölkənin qeyri-leqal iqtisadiyyatını proqnozlaşdırmaq üçün istifadə edilir.

Belə makro əsaslı ölçmələrdə iqtisadi göstəricilərin hesablanmasında fərqli metodlardan istifadə edilir. Nəticədə yekun təxminlər müxtəlif hesablama metodlarından əldə edilən nəticələrin müqayisəsi ilə həyata keçirilir.

Mikro metodlar: Bu metodlarda anket tətbiqləri vasitəsilə k, iqtisadiyyatın həcmi qiymətləndirməyə çalışırlar. Bu metodlardan ev təsərrüfatı sorğularından, vergi araşdırmaları anketindən, iş yerləri anketindən, vaxt istifadə anketlərindən və s. anketlərindən istifadə edərək iqtisadiyyata aid ətraflı məlumatlar toplamaq mümkündür.

Yuxarıda iqtisadiyyatın qiymətləndirmə metodlarının iki qrupunun mövcudluğu haqqında məlumat vermişdik. Sözügedən iki qrupda istifadə olunan qiymətləndirmə texnikaları; Müxtəlif tədqiqatlar, nümunələr və s. başqa sözlə ifadə etsək anketlərdən istifadə yolu ilə təxminlər etmək birbaşa qiymətləndirmə metoduna aiddir. Gəlir və xərc yanaşması, pul yanaşması məşğulluq yanaşması və s. yanaşmalar dolayı qiymətləndirmə metodudur.

Belə metodlardan iqtisadiyyatın ölçüsünü qiymətləndirmək üçün istifadə edirlər.

Birbaşa Ölçmə və Hesablama Metodları: Birbaşa metodlar vasitəsilə Dövlətin iqtisadi siyasətini qiymətləndirmək üçün əsas üstünlük anket araşdırmalarından istifadəyə yönəlir. İqtisadiyyatın proqnozu ilə əlaqədar bu araşdırmalardan istifadə edərkən həm istehlakçılardan, həm də istehsalçılardan danışıqlar vasitəsilə ətraflı məlumat əldə edilə bilər. Lakin bu sektora daxil olan bir çox fəaliyyət qeyri-qanuni olduğu üçün iştirakçılar düzgün və şəffaf cavablar verə bilmirlər.

Hazırlanmış anket məlumatları vasitəsilə fərdlərə və ticarət müəssisələrinə qeyri-leqal ticarət əməliyyatlarına yönəldilib-yönəldilmədiyi və bu ticarət əməliyyatlarının qeydiyyatata alınan hissəsi barədə suallar verərək qeydiyyatata alınmamış fəaliyyətlər haqqında ətraflı məlumat əldə edə bilərlər. Bundan savayı sorğu edilən şəxslərin və ya hər hansı qurumların qeyd edilmiş fəaliyyətlərinin vacib bir hissəsinin qanunsuz olması, həmin şəxslərin vergi ödəməkdən çəkinməsi və sosial təhlükəsizliyin təminatı səbəbi ilə ümumi məlumatların xeyli hissəsini gizlətməyə çalışmaqları səbəbindən bu metodun düzgün və etibarlı olması barədə müəyyən şübhələr yaranır.

Birbaşa metodun əsas mənfi cəhəti iqtisadiyyatın genişliyi ilə əlaqədar proqnozların məhdud olmasındadır. Həmçinin mikro metod vasitəsilə iqtisadiyyatın uzunmüddətli inkişafını və genişlənməsini proqnozlaşdırmaq olmur. Bundan başqa birbaşa metodun əsas üstün cəhəti iqtisadiyyatda işçilərin tərkibi və quruluşu haqqında ətraflı məlumat verməsindədir.

Dolayı Ölçmə və Hesablama Metodları: Dövlətin iqtisadi siyasətini ölçmək üçün daha çox dolayı metodlar tətbiq edilir. Dolayı metodlarda müxtəlif hesablanmış makroiqtisadi məlumatlar əldə edilir və bu makroiqtisadi məlumatlardan çoxlu istifadə olunur. Nəticədə əldə edilmiş makroiqtisadi məlumatlar vasitəsilə iqtisadiyyatın ölçüsünü qiymətləndirirlər.

Həmçinin bu metodlara göstərici yanaşması kimi ad verilir. İstifadə edilən metodlar: ÜDM metodu, məşğulluq metodu və pul metodları və s.

ÜDM (Ümumi Daxili Məhsul) metodu: Dövlətin iqtisadi siyasətini

qiymətləndirmək üçün ÜDM (Ümumi Milli Məhsul) metodundan da istifadə olunur. ÜDM metodu ilə iqtisadiyyatın proqnozunda istehsal, gəlirlərdə və xərclərdəki fərq və ÜDM hesablamalarına baxılaraq təhlil edilir. Bu metodun əsas mahiyyəti qeyri-leqal iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan subyektlər gəlirlərini vergilərdən gizlədə bilərlər, lakin əsas məsələ xərclərini gizlədə bilməməsidir. Bu yanaşmaya əsaslanaraq milli gəlir və xərclər arasındakı fərq ilə iqtisadiyyatın həcmi tapmaq olar.

Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) üç fərqli metod ilə hesablanır. Bu metodlara gəlir metodu, xərc metodu və istehsal metodu daxildir. Kölgə iqtisadiyyatı olmadığı halda, hər üç metodla hesablanmış ÜDM nəticələri eyni olmalıdır. Həmçinin qeyri-leqal iqtisadiyyatda gəlir və ya istehsal ilə hesablanan ÜDM-in xərc metodu ilə hesablanan ÜDM rəqəmlərindən daha aşağı olması gözlənilir. Bu metodla aparılan hesablamalar etibarlı ola da bilər etibarlı olmaya da bilər.

Məşğulluq: İqtisadiyyatın ölçülməsi metodlarından biri olan məşğulluq yanaşmasına görə, iqtisadiyyatın ölçüsü ölkə əhalisinin inkişafına, işçi qüvvəsinə və məşğulluq səviyyəsinə baxaraq hesablanır.

Burada işçi qüvvəsinin ümumi əhaliyə nisbəti ilə məşğulluğun əhaliyə nisbətinin zaman keçdikcə oxşar dəyişikliklərə məruz qalması hesab olunur.

Lakin burada tərəqqi yaranmır və zaman keçdikcə məşğulluğun ümumi əhaliyə nisbəti işçi qüvvəsinin ümumi əhaliyə nisbətindən altında qalır və beləliklə qeyri-rəsmi məşğulluğun olduğu qəbul edilir.

Məşğulluq yanaşmasının dövlətin iqtisadi siyasətini ölçməsində ən böyük üstünlüyü onun sadə olmasıdır. Məşğulluq yanaşmasında və qeyri-leqal iqtisadiyyatı ölçmə metodlarında sadə hesablama və müqayisələr tələb olunur. Lakin bu yanaşmanın mənfi cəhətləri də mövcuddur. Mənfi cəhətlərindən biri ikinci bir işlə məşğul olanların hesablamaya daxil edilməməsidir. Digər mənfi cəhəti isə qeyri-leqal dəyişikliklərin təkcə məşğulluq və ticarət fəaliyyətləri ilə deyil, həm də sosial faktorlarla əlaqəli olmasıdır. Buna görə məşğulluq yanaşması nəticəsində əldə olunan nəticələrin düzgünlüyü və dəqiqliyi barədə açıq və dəqiq məlumat vermək mümkün deyil.

Vergi yoxlaması-yoxlama metodu: İqtisadiyyatın proqnozlaşdırılmasında vergi yoxlamaları nəticəsində vergi ödəyiciləri tərəfindən bəyan edilməyən gəlirlər əsas tutularaq Dövlətin iqtisadi siyasətini təxmin etməyə çalışırlar. Bu metodun çatışmazlığından biri də vergiyə cəlb olunmayan iqtisadiyyatla qeyri-qanuni iqtisadiyyatın fərqli konsepsiyalar olduğuna məhəl qoymamasıdır. Bəzi fəaliyyətlər vergiyə cəlb olunmasa da, milli gəlirə daxil edilə bilər. Məsələn, hər hansı bir malın və ya xidmətin satışına vergi qoyulmasa da, onun istehsalı milli gəlir hesabında nəzərdən keçirilə bilər.

Vergi itkisinə və yayınmasına səbəb olan qeyri-qanuni iqtisadi fəaliyyətin iki növü ola bilər.

- Birincisi qanunla icazə verilən fəaliyyətlərin qeyddən kənar qalması.
- İkincisi vergiləri tam ödəməmək və ya az ödəmək üçün könüllü olaraq yaradılan qeyri-qanuni iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmaq. Vergi yoxlaması yolu ilə qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın həcmi ölçərkən ÜDM hesablamalarına daxil olan bütün fəaliyyətlərin vergiyə cəlb olunduğu fərziyyəsi nəzərə alınır.

Monetarist yanaşma: Monetarist yanaşma metodları ilk dəfə Gutmann (1977) və Fiege (1979) tərəfindən istifadə edilmişdir. Bu metod Tanzi (1982-1983) tərəfindən Çağan (1958) -yə əsaslanaraq qeyri-qanuni iqtisadi fəaliyyətləri proqnozlaşdırmaq üçün ekonometrik alətlərlə hazırlanmışdır. ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya, İtaliya, Avstriya, Belçika, Norveç, Cənubi Afrika, Tazmaniya, Meksika, Hindistan, Avstraliya, Danimarka, Fransa, Almaniya, İrlandiya, Hollandiya, Yeni Zelandiya, İspaniya, İsveç, İsveçrə, Argentina və s. ölkələr bu metod vasitəsilə iqtisadiyyatın həcmi qiymətləndirməyə çalışılmışdır.

Ekonometrik yanaşma: Ekonometrik yanaşma ilk dəfə Çağan tərəfindən istifadə edilmişdir (1958). Çağan, 1915-1995 arasında ABŞ iqtisadiyyatı üçün nağd tələb ilə vergi təzyiqi arasındakı əlaqəni hesabladı. İyirmi il sonra Gutmann (1977) 1937-1976-cı illər arasında nağd pul miqdarı ilə ümumi pul kütləsi arasındakı nisbəti araşdırmaq üçün statistik hesablamalar olmadan oxşar bir araşdırma apardı.

Bu yanaşma Tanzi (1980, 1983) tərəfindən hazırlanmış və 1922-1980 arasında ABŞ iqtisadiyyatı üçün qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın ölçüsünü təxmin etmişdir.

Ilgın, (2002) və Kırıcıya (2006) görə, bu yanaşmanın qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın proqnozlaşdırıldığını və bəzi fərziyyələr irəli sürərək qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın səviyyəsinin qiymətləndirildiyini təyin edən maddələrlə tez-tez istifadə ediləcəyi proqnozlaşdırılır.

Bu modeldəki dəyişkənliklər

$$C / M2 = f(Y / N, R, WS / Y, TW) '.$$

Bu dəyişkənlikləri Tanzi tərəfindən hazırlanmış ekonometrik modellə tətbiq etdiyimiz zaman model aşağıdakı kimi olacaq

$$\ln(C / M2)_t = \beta_0 + \beta_1 \ln(1 + TW)_t + \beta_2 \ln(WS / Y)_t + \beta_3 \ln R_t + \beta_4 \ln(Y / N)_t + U_t$$

Və bu modeldə; $\beta_1 > 0$, $\beta_2 > 0$, $\beta_3 < 0$ və $\beta_4 > 0$. Olmalıdır

\ln : Təbii loqaritma göstərir.

$C / M2$: Nağd pulun, yəni dövriyyədəki pulun pul kütləsinə nisbətini göstərir. (Kırıcı, 2006: 49 və Ögünç ve Yılmaz, 2000: 15);

TW : İqtisadiyyatın həcmində təxmini dəyişiklikləri izah edən orta vergi dərəcəsini göstərir.

WS / Y : Əmək haqqlarının milli gəlirə nisbətini göstərir.

R : Əmanət depozit faiz nisbətini göstərir, bu da nağd pul tutmağın fürsətini izah edir.

Y / N : Adambaşına düşən gəliri izah edir.

Giles (1999), Schneider Enste (2000), Schneider Klinglmair (2004) və başqa tədqiqatçılar tərəfindən aparılan araşdırmalara görə, dünya üzrə iqtisadiyyatın həcmi xüsusilə 1980-ci illərdən sonra daha da genişlənməyə başlamışdır, Bu ölkələrdə iqtisadiyyatın həcmi ölkələrin struktur, coğrafi və sosial quruluşundan asılı olaraq dəyişə bilər.

İqtisadiyyatın həcmnin ən yüksək olduğu ölkələr adətən İnflyasiyanın davamlı olduğu, ədalətsiz və spekulativ qazanların artdığı, gəlirlərin ədalətsiz paylandığı və iqtisadiyyatın nəzarətdən kənar olduğu ölkələrdir. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan və az inkişaf etmiş ölkələrdə bu amillər daha geniş yayılmışdır və bu amillər də öz növbəsində iqtisadiyyatın fəaliyyətinin genişlənməsinə səbəb olur.

1.3.Müxtəlif iqtisadi inkişaf modellərində tənzimləmənin mexanizmlərinin effektivliyinin konseptual əsasları

Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, mövcud tənzimləmələrin inkişafı və iqtisadi siyasətdəki məsələlərin zənginləşdirilməsinin innovativ kontekstdə nəzərdən keçirilməsi, hər zaman kütləvi iqtisadi işçi kütləsinin hüquqlarını müdafiə etmək səyləri baxımından əhəmiyyətli olmuşdur. Bu işdə iqtisadi siyasət və iqtisadi xidmətlər sahəsini genişləndirmək üçün yeni yollar axtarmaq və innovativ perspektivləri inkişaf etdirmək vurğulanmışdır.

Sənaye inqilabı, iqtisadiyyatı əkinçilikdən sənaye quruluşuna çevirən və XVIII əsrin ikinci yarısından sonrakı dövrdə İngiltərədə ortaya çıxan və dünyanın bütün ölkələrinin iqtisadi toxumasında əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olan bir inkişafdır.

Bununla birlikdə, sənaye inqilabından sonra ortaya çıxan yeni vəziyyətdə, aclıq, yoxsulluq, istismar və insanlığa uyğun olmayan iş şərtləri kimi problemli hallar artmağa davam etdi. İqtisadi baxımdan XVIII əsr maarifçilik dövrü ilə ortaya çıxan əhəmiyyətli inkişafın, hər kəsin dünyada mövcud olan nemətlərdən bərabər şəkildə faydalanmasının vacibliyinə dair görüşün olduğunu söyləmək olar. Bu müasir anlayış, cəmiyyəti təşkil edən fərdlərin dinc və firavan yaşaması üçün tənzimləmələri hədəf alan iqtisadi siyasət anlayışının inkişafını sürətləndirdi. İqtisadi ədalət və insan haqlarına söykənən bu yeni anlayış, iqtisadi maraqlara uyğun olmayan siniflər arasında ziddiyyətlərin qarşısının alınması missiyası ilə müasir iqtisadi rifah dövlətinin əsas fəlsəfəsini formalaşdırmışdır (Kenn Y.H., 2001: s.21).

Etimologiya baxımından araşdırıldıqda iqtisadi siyasət və iqtisadi iş həmişə bir-biri ilə sıx və qarşılıqlı əlaqədə olan sahə kimi seçilir. İqtisadi siyasətin vacib alətlərindən biri olan iqtisadi xidmət yanaşmasına görə; fərd, sosial-iqtisadi şərtlərin məhsulu kimi qəbul edilir və onun dövlətin problemli sosial-iqtisadi şəraitinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rola malik olduğu vurğulanır. Bu vəziyyət, iqtisadi rifah dövlətinin sosial-iqtisadi şəraitinin yaxşılaşdırılması və fərdlərin əsas ehtiyaclarının ödənilməsi kimi vəzifələrin olduğunu xatırladır. Rifah dövləti bu

rolu bəzən məşğulluq siyasəti və bəzən də birbaşa gəlir transferi dəstəyi ilə həyata keçirir.

İqtisadi siyasət, cəmiyyətin hər bir üzvünə qabiliyyətlərinin (əmək, təşəbbüskar, fərdi) inkişafı və istifadəsi üçün lazım olan minimumu və müəyyən bir yaşayış səviyyəsinin təminatını verən, bunların itirildiyi təqdirdə onu təmin edən iqtisadi münasibətlər sistemidir (Кочетков А.А., 2005: s.22).

İqtisadi siyasətin ən vacib vəzifələrindən biri, ilk növbədə əhalinin zəif qorunan təbəqəsinə iqtisadi dəstəyin həyata keçirilməsidir. Bu problemin həlli üçün vergilər və iqtisadi transfertlər vasitəsilə əhalinin aktiv hissəsi ilə işləməyən (iş qabiliyyəti olmayan) ehtiyacları vətəndaşların gəlirlərinin optimal nisbətləri təmin olunmalıdır (Булатов А.С., 2003: s.221).

Təhsil, səhiyyə, ədliyyə, iqtisadi xidmətlər, iş şəraiti və hər kəs üçün aşağı standartın yaradılması kimi əsas məsələlərdə minimum təminat imkanlarının tətbiqi də daha yüksək standartlara çatmaq üçün başlanğıc nöqtəsidir. Bu baxımdan, müasir rifah dövlətləri bazardan kənara çıxmış və iqtisadi ədalət ideyasına əsaslanaraq bəzi riskləri, xüsusən də iqtisadi riskləri təmin etmişlər.

İqtisadi siyasətin əsas mövzusu dövlətdir. Dövlət insanlara səlahiyyət, qanun və güc vasitəsilə insanların həyatına, cəmiyyətdəki davranışlarına müəyyən təsir göstərmək imkanı və qabiliyyəti verən bir hökumətdir.

Böyük iqtisadi qrupların və siniflərin mənafeələrinə toxunan və dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqəli hər hansı bir iqtisadi problem siyasi xarakter daşıyır. Siyasətin əsas cəhətlərindən biri budur ki, iqtisadi qrupların və ümumiyyətlə cəmiyyətin maraqları və iradəsi ümumiləşdirmə, inteqrasiya kimi fəaliyyət göstərir. Dövlətin iqtisadi siyasət və iqtisadi istiqamətli xərc siyasətində həyata keçirdiyi tədbirlər planı genişmiqyaslı olmaqla zəruri əhəmiyyət daşıyır (Rasimoğlu R., 2012: s.67). Bu mənada iqtisadi siyasət, məzmun və vəzifələr baxımından iqtisadiyyata görə ikinci yerdədir.

İqtisadi sahədə cəmiyyətin iqtisadi fəaliyyətinin nəticələri aşkarlanır və qiymətləndirilir, səmərəliliyi, insanların maraq və ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyəti yoxlanılır. İqtisadi sahədə dövlət siyasətinin humanizm dərəcəsi əks olunur.

Nəhayət, iqtisadi siyasət olmadan insan fəaliyyətini yeniləmək və ictimai inkişafın və iqtisadi uğurun istehsal gücünün mühüm elementi olan yaradıcı başlanğıcı həyata keçirmək mümkün deyil (Булатов А.С., 2003: s.343).

İqtisadi siyasətin özünün məzmunu, formaları, o cümlədən hazırlanması və həyata keçirilməsi metodlarına görə tələblərin mahiyyətini əks etdirən bir sıra prinsipləri mövcuddur(Əsgərov Ə.X., 2005: s.27):

- humanizm, iqtisadi ədalət;
- sistemləşdirmə, davamlılıq, varislik;
- iqtisadi siyasəti həyata keçirmək üçün məqsəd və imkanları tarazlaşdırmaq (zamana və tələb olunan mənbələrə görə);

- açıqlıq - cəmiyyətin bütün qruplarının və təbəqələrinin iqtisadi siyasət məsələlərinə dair fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə edə bilməsi, hakimiyyət və insanlar arasında “əks əlaqə” mövcudluğu;

- iqtisadi siyasətin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində demokratiya (qlobal ictimai-siyasi qərarlar layihəsinin açıq müzakirəsi, iqtisadi yeniliyin əsas problemlərinə dair hərtərəfli ictimai bəyanat);

- iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinə ictimai nəzarət;
- əhalinin iqtisadi müdafiəsi, ən həssas və az gəlirli hissəsinə göstərilən iqtisadi yardımın gücləndirilməsi üçün məqsədyönlü tədbirlər.

Iqtisadi siyasətin məzmunu, məqsədi və problemləri bir qədər azad, lakin bir-biri ilə möhkəm əlaqəli funksiyalar sistemində ortaya qoyulur.

Bunlardan ən əhəmiyyətli aşağıdakılardır:

- iqtisadi qrupların və cəmiyyət təbəqələrinin, ayrı-ayrı üzvlərinin maraqlarının ifadə olunması, qorunması, uyğunlaşdırılması;

- iqtisadi sahədə iqtisadi münaqişələrin optimal həlli, vətəndaşlarla dövlət arasında “dialog” praktikası;

- əhalinin müxtəlif təbəqələrinin inteqrasiyası, ümumi iqtisadi sistemin qorunması, sabitlik və qayda-qanunlara riayət;

- əhalinin iqtisadi müdafiəsi;

- iqtisadi proseslərin idarə olunması və s.

Bu funksiyalar sayəsində iqtisadi siyasətin əsas predmeti olan ictimai münasibətlərin qarşılıqlı əlaqəsi təmin edilir və cəmiyyətin iqtisadi inkişafı idarə olunur.

İqtisadi müdafiə sistemində çalışan kadrların peşəkarlığı, mövcud problemləri müəyyənləşdirmək, qiymətləndirmək və təhlil etmək, habelə müsbət dəyişiklik proqramı hazırlamaq bacarığı vacibdir. İqtisadi siyasət iqtisadi təminat üçün mühüm metodoloji rol oynayır. Dövlətin iqtisadi siyasətinin müəyyən bir istiqamətə yönəldilməsi iqtisadi müdafiənin məzmunu və təşkilati əsaslarıdır.

İqtisadi siyasət, cəmiyyətdəki ehtiyaclarını və maraqlarını həyata keçirməyə çalışan insanların iqtisadi təminatının praktik təşkilində forma və istiqamətdə dinamik bir fəaliyyətdir. Buna görə də, dövlətin idarəetmə strukturları qanunların və normativ hüquqi tənzimləmələrin vasitəsilə iqtisadi siyasətin zaman və məkanda dəyişən insan həyat şərtlərinə uyğunlaşdırılması üçün ilkin bir şərt yaratmağa çalışırlar (Əsgərov Ə.X., 2005: s.38). Bu səbəbdən insanların maraqlarına və ehtiyaclarına birbaşa təsir göstərən iqtisadi siyasət gerçəkliyi problemi, hər kəsin həyat şəraitində taleyini əks etdirərək həm yaradıcı, həm də dağıdıcı potensiala malikdir.

Beləliklə, iqtisadi siyasətin aspektlərini araşdırarkən bir sıra vəzifələrin mühüm olduğu aşkar edildi. Bunlara; bazar iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycanda sosialyönümlü siyasətin əsas cəhətlərini yoxlamaq, həyata keçirmə yollarını seçmək və ölkədə islahat proqramının spesifik mexanizmlərini elmi baxımdan qiymətləndirmək və iqtisadi problemlərin həllini beynəlxalq səviyyəli qanun və aktların tələblərinə uyğun təmin etmək daxildir.

Respublikamızın milli, mədəni və demoqrafik xüsusiyyətini nəzərə alaraq, məşğulluğun artırılması və yoxsulluğun aradan qaldırılması ilə birlikdə iqtisadi siyasətin əsas məqamlarına görə orta gəlirli ailələrin ümumi əhalidəki payının artırılması yollarını və iqtisadi tədbirlərini qiymətləndirmək lazımdır (Nəsrullayev F.A., 2010: s.48).

İqtisadi siyasətin kompleks həyata keçirilmə mexanizmi hədəflərə çatmağı qarşıya məqsəd qoyur. Bu mexanizmin quruluşu belədir:

- iqtisadi siyasət subyekti - iqtisadi proseslərin tənzimlənməsinə uyğun olan amillərlə çıxış edən dövlət;
- siyasi partiyalar, ictimai hərəkatlar və digər qeyri-hökumət təşkilatları;
- iqtisadi siyasətin məqsədi - cəmiyyətdə fərqli mənalara kəsb edən və müxtəlif formalarla özünü göstərən iqtisadi proseslər;
- iqtisadi siyasətin subyektləri və obyektləri arasındakı münasibətləri qaydaya salan normativ-hüquqi aktlar sistemi.

İqtisadi siyasət rifah və sərvət bölgüsü ilə əlaqəli bir sıra tədbirlər toplusudur. Rifah fenomenini bütöv bir şəkildə qəbul etmək və siyasətləri vahid bir şəkildə həyata keçirmək lazımdır. Əks təqdirdə, sərf olunan vaxtdan, puldan və səydən gözlənilən nəticələri əldə etmək çətin olacaqdır. Bu tədqiqatın məqsədi effektiv iqtisadi siyasət sistemi yaratmaq üçün bütün rifah komponentlərini eyni vaxtda qiymətləndirməyə imkan verən vahid bir model təklif etməkdir.

İctimai-siyasi rifah səviyyəsini təyin etmək üçün istifadə edilə bilən alt indeks parametrlərindən də bəhs olunur. Araşdırmanın məqsədi Azərbaycandakı iqtisadi siyasət xaricində həyata keçirilərək daha aktiv olmağa kömək edir. Tədqiqatda ədəbiyyat icmalı və fenomenoloji analiz metodlarından istifadə edərək qarşılıqlı qiymətləndirmələr aparılacaqdır. Nəticədə, hər bir rifah komponenti üçün araşdırılan makro ictimai-siyasi məsələlərlə əlaqəli mövzular araşdırılaraq, vəzifə sahələri çərçivəsində kəsişmə qrupları yaradılaraq bütöv bir iqtisadi siyasət idarəetmə modeli təklif ediləcəkdir.

İqtisadi siyasət sərvətin formalaşması və səmərəli bölüşdürülməsi üçün həyata keçirilən tədbirlər məcmusudur. Bu siyasət rifah anlayışı quruluşu baxımından çox geniş bir sahəni əhatə edir. İqtisadi siyasətin müvafiq kontekstdə rifah qurması üçün buna bənzər geniş bir perspektiv olmalıdır. Bu siyasət dar əhatəli ictimai-siyasi tədbirlər aparılan işlərin daha geniş ictimaiyyət tərəfindən anlaşılmasının qarşısını alır. Bu vəziyyət, iqtisadi siyasətin, geniş ictimaiyyəti maraqlandıran həyatı bir məsələ olduğunu başa düşmək əvəzinə müəyyən bir seqmentin

ehtiyaclarını ödəmək üçün tətbiq olunan tədbirlər kimi qəbul edilməsinə səbəb olur. Bununla birlikdə iqtisadi siyasət cəmiyyətin hər bir təbəqəsinə açıq şəkildə təsir edir.

Bu işdə, təsirli bir iqtisadi siyasət sistemi yaratmaq üçün bütün rifah komponentlərinin eyni vaxtda qiymətləndirilməsini mümkün edən vahid bir model təklifinin hazırlanması hədəflənir.

Hər bir rifah komponenti geniş baxımdan araşdırılır və digəri ilə qarşılıqlı əlaqəsi müəyyən edilir. Bundan əlavə, hər bir rifah komponenti üçün ictimai-siyasi rifah səviyyəsini ölçmək üçün istifadə edilə bilən alt indeks parametrlərindən də bəhs olunur. Beləliklə, müxtəlif tədqiqatlar çərçivəsində bir çox parametrlərlə ictimai-siyasi inkişafı ölçə bilən indeks inkişaf etdirmək üçün istifadə edilə bilən dəyişənlərin müəyyənləşdirilməsinə çalışılmışdır.

Tədqiqat işində araşdırılan rifah komponentləri ilk növbədə iki makro sinifə bölünür. Birinci təsnifat məşğulluq, səhiyyə, mənzil, təhsil, iqtisadi müdafiə, nəqliyyat, cinayətkarlıqla mübarizə və ətraf mühit daxil olmaqla ümumi tədbirləri əhatə edir.

İkinci təsnifat daha mikro səviyyədə həyata keçirilən ailə, uşaq, qadın hüquqları, əlil qruplar üçün siyasət olaraq sıralana bilən xüsusi tədbirlər qrupunu əhatə edir. İkinci qrup təsnifatı iqtisadi işin əhatə dairəsinə daha yaxındır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda iqtisadi siyasətin əhatə dairəsi ikinci təsnifat altında çox vaxt tənəzzülə uğrayır.

Sosial-siyasi tədbir baxımından məşğulluq aktiv və passiv əmək bazarı siyasəti ilə birbaşa əlaqəyə malikdir. Aktiv siyasətlər arasında iş yerində təhsil proqramları, peşə təhsili kursları, icma işləri, sahibkarlıq təlimi və əlavə məşğulluq subsidiyaları yer alır. Passiv siyasətlərə işsizlik sığortası, əmək haqqı zəmanəti fondu və qısa müddətli iş müavinəti kimi birbaşa ödəmə dəstəkləri daxildir. Bu halda proqrama ictimai-siyasi baxımdan daxil edilməsi üçün tələb olunan məşğulluq tədbirləri ilk növbədə aktiv və passiv əmək bazarı siyasətini əhatə etməlidir. Məşğulluğun əsas elementlərindən biri əmək haqqıdır. Rifahın qurulması üçün əmək haqqı siyasətlərinə müdaxilə də iqtisadi siyasətin bir hissəsini təşkil

etməlidir. Bu vəziyyətdə, əmək haqqı siyasəti / səviyyəsi müəyyən edilərkən ictimai-siyasi makro tarazlıqlar nəzərə alınmalıdır. Əmək haqqı münasibətləri, əmək haqqındakı cinsi ayrı-seçkilik, nağd pul, maaşların həyat keyfiyyətinə təsiri kimi bir çox məsələ birbaşa iqtisadi siyasətə aid edilir (Nəsrullayev F.A., 1999: s.62).

Bu mərhələdə iqtisadi siyasət hər bir dövlətin həyatında mühüm rol oynayır. Iqtisadi siyasətin dünya birliyi ölkələrinin, xüsusən inkişaf etmiş ölkələrin həyatındakı əhəmiyyəti, bu ölkələrdə yaşayan insanların iqtisadi həyatında ciddi dəyişikliklərə səbəb olur və insanların iqtisadi və yaşayış şərtlərini yaxşılaşdırır (Ələkbərov Ə.Ə., 2005: s.34).

Bu xüsusiyyətlərə əsaslanaraq iqtisadi siyasətin nəzəri və praktik əhəmiyyətini, məqsədini və mövzunu, subyektlərini, bu məsələlər arasındakı əlaqələri, mövcud cəmiyyətin iqtisadi siyasətə təsirini, inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq olunan iqtisadi modelləri və bu modellərdən bəhrələnmə yollarını aydınlaşdırmaq tədqiqat işimizin əsas vəzifələrindəndir.

Ən vacib vəzifələrdən biri hal-hazırda ölkəmizin inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq öyrənmək və həyatımızda tətbiq etməkdir. Bu vəzifə ölkəmizdə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin elmi və nəzəri əsaslarının aydınlaşdırılmasını və dövlətin iqtisadi siyasətinin formalaşması üçün zəruri istinad nöqtələrinin müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Iqtisadi siyasət konsepsiyasının hərtərəfli təhlili olmadan bu siyasətin formalaşmasını, cəmiyyətdə və insanların həyatında oynadığı mühüm rolu və onun mahiyyəti barədə fikirlərimizi ortaya qoymadan müxtəlif ölkələrin iqtisadi siyasətinin prinsiplərini, formalaşma yollarını aşkar etmək və həll yollarını tapmaq mümkün deyil.

II FƏSİL. DÖVLƏTİN İQTİSADI SİYASƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI MEXANİZMİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

2.1. Dövlətin iqtisadi siyasətinin iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafında rolunun təhlili

Azərbaycanda XX əsrin sonlarında dövlətin iqtisadi vəziyyəti qənaətbəxş olmamışdır və bunun da səbəbi müharibələr, iqtisadi çətinlik, dövlətin yeni müstəqillik qazanması və.s olmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq dövlət sabit regional siyasəti həyata keçirə bilməmişdir və regionlar arasında böyük fərqlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Lakin bu vəziyyət uzun müddət davam etməmişdir. İqtisadi proqramların qəbulu ölkənin iqtisadi inkişafının dəyişməsində ən əhəmiyyətli tədbirlərdən biridir. Proqramların əsas məqsədi regionların potensialından maksimum istifadə etməklə istehsal sahələrini inkişaf etdirmək, əhalinin məşğulluq səviyyəsini yüksəltmək, sahibkarlıq subyektlərinin sayını artırmaq, əhalinin rifah səviyyəsini yaxşılaşdırmaq, ölkənin davamlı inkişafına nail olmaqdır. Proqramlardan qəbul olunduğu ildən bu günədək regionlarda əsaslı dəyişikliklər yoxsulluğun azaldılmasına, sahibkarlığın inkişafına, rifah səviyyəsini artmasına, regionlar arasında fərqlərin azaldılmasına və.s nail olunmuşdur.

Ümumiləşdirsək, Azərbaycanda son zamanlar həyata keçirilən sosial-iqtisadi tədbirlər ölkənin və regionların inkişafına, infrastrukturun inkişafına, yeni iş yerlərinin açılmasına, şəhər və rayonlarda kommunal xidmətlərin səviyyəsini yüksəldilməsinə, ümumi makroiqtisadi göstəricilərdə regionlarını payının artmasına gətirib çıxarmışdır.

Əgər, Azərbaycanda 2015-ci ildə ümumi daxili məhsul (ÜDM) 54380.0 milyon manat idisə, artıq bu göstərici 2019-cu ildə 1.5 dəfə artaraq 81896.2 milyon manat olmuşdur. ÜDM-un adambaşına düşən həcmi bu il üçün 8247.0 manat təşkil etmişdir. Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi qeyri-neft sektorunda ötən ilə nisbətən 3.5 faizlik bir artım olmuşdur. Neft-qaz sektorunda bu göstərici 2018-ci ilə nisbətən

0.4 faiz artmışdır. İqtisadiyyatın bu sürətlə artımı Azərbaycanı dünyanın lider ölkələri sırasına daxil etmişdir.

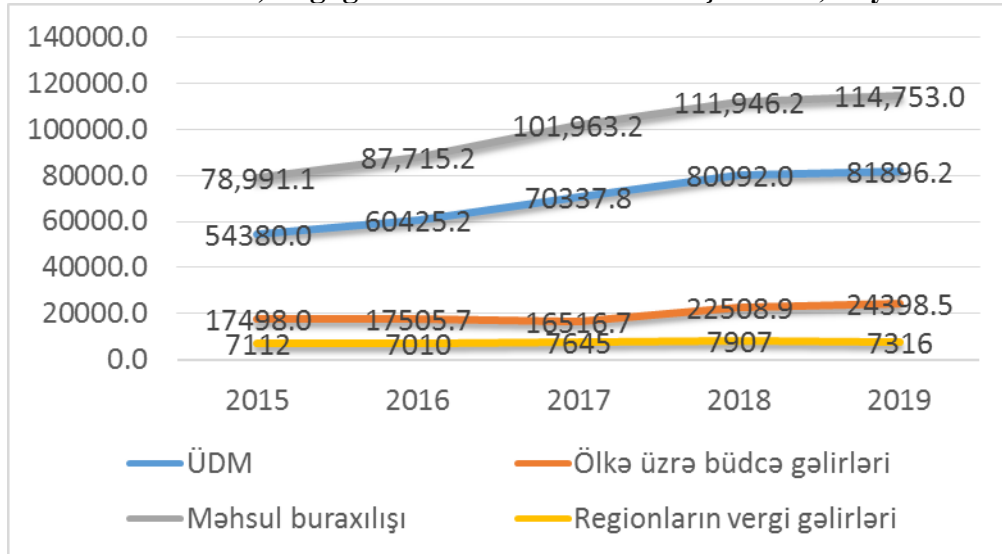
Cədvəl 1: Azərbaycanın əsas makroiqtisadi göstəriciləri

İllər	Ümumi daxili məhsul (ÜDM),mln. manat	Qeyri-neft ÜDM, mln. manat	Əsas kapitalla yönləndirilmiş investisiya, mln. manat	Əhalinin nominal pul gəlirləri, mln. manat	Nominal orta aylıq əmək haqqı, manat
2015	54380.0	34138.8	8499.9	41744.8	466.9
2016	60425.2	35951.1	9949.8	45395.1	499.8
2017	70337.8	40328.0	10610.1	49187.9	528.5
2018	80092.0	41662.0	8497.2	53103.7	544.6
2019	81896.2	44481.8	9258.0	57035.0	635.1

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ - Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bildiyimiz kimi, son zamanlarda dünyada baş verən sosial-qitisadi dəyişikliklər Azərbaycandan da yan keçməmişdir. Pandemiyanın bir çox ölkələrin iqtisadiyyatında güclü resessiya yaratmasına baxmayaraq , ölkəmizdə aparılan çevik tədbirlər nəticəsində bundan çox təsirlənməmişdir. Yəni Azərbaycanda davam edən iqtisadi sabitlik, əhalinin rifah səviyyəsinin artımı, işsizliyin azaldılması 2020-ci ildə davam etmişdir.

Qrafik 1: Ölkə üzrə ÜDM, vergi gəlirləri və məhsul buraxılışı artımı, milyon manatla.

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ - Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

2019-cu ildə Azərbaycanda dövlət büdcəsinin kəsiri 205,2 milyon manat olmuşdur. Hesabat dövründə dövlət büdcəsinin gəlirləri 24.398 milyard manat

təşkil edib (2018-ci illə müqayisədə 7.5% artım). Gəlirlərin həcmində qeyri-neft sektorunun payı 10 milyard 595,1 milyon manat (2018-ci illə müqayisədə 16,3% artım) olmuşdur. Büdcə gəlirlərinin tərkibi 7 milyard 672,1 milyon manat İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətinin xətti ilə dövlət büdcəsinə daxil olub (2018-ci ilə nisbətən 3,5% artım), Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti ilə - 4 milyard 408,6 milyon manat (artım 28,4%) vəsait daxil olmuşdur.

Diagramdan görüldüyü kimi ÜDM bu illər ərzində 1.39 dəfə, məhsul buraxılışı isə 1.45 dəfə artmışdır. 2014-2018-ci illərdə qəbul olunmuş regionların iqtisadi inkişaf proqramının təsiri aydın görünür ki, ölkə üzrə bu illər ərzində nə ÜDM, nə də ki vergi gəlirlərində azalma olmamışdır. Amma yerli gəlirlərin həcmində baxanda məlum olur ki bu istiqamətdə əhəmiyyətli dərəcədə artım yoxdur. 2019-cu ildə regionlardan daxil olan gəlirlər də azalma olmuşdur və bunun da səbəbi mövcud vəziyyətlə əlaqədar olaraq pandemiyanın sahibkarlığa təsirinin nəticəsidir. 66 şəhər və rayonun gəlirlərinin təxminən 90 faizə Bakı şəhərinin payına düşüb. (<http://www.e-qanun.az/framework/41320>).

Cədvəl 2: Dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin tərkibi (mln.manatla)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Dövlət büdcəsinin gəlirləri	19438.0	14566.0	16255.0	20127.0	23168.0	24124.0
- mərkəzləşdirilmiş gəlirlər	18603.5	13799.7	15634.7	19473.7	22429.2	23359.5
- yerli gəlirlər	834.5	766.3	620.3	653.4	738.8	764.5
Dövlət büdcəsinin xərcləri	21100.0	16264.0	16900.0	21047.0	25190.0	27492.2
- mərkəzləşdirilmiş xərclər	19446.0	14722.7	16211.3	20323.1	24347.2	26677.3
- yerli xərclər	1654.0	1541.3	688.7	723.9	842.8	814.9
Şəhər və rayonlar üzrə yerli gəlirlər	7112.0	6602.0	7510.0	7907.0	7316.0	7190.0
Şəhər və rayonlar üzrə xərclər	1650.9	1538.3	688.7	723.9	842.8	814.9
Yerli gəlir və xərcləri tənzimləmək üçün mərkəzləşdirilmiş xərclərdən ayrılan vəsait	819.4	774.9	68.4	70.6	104.0	50.3

Mənbə: <http://www.maliyye.gov.az/static/243/dovlet-budcesi-haqqinda-azerbaycan-respublikasinin-qanunu> - Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəldən görüldüyü kimi, büdcənin gəlirləri 2015-ci ildə 19438.0 milyon manatdan 2020-ci ilə qədər 1.24 dəfə artaraq 24124.0 milyon manat olmuşdur.

Müvafiq olaraq büdcənin xərc hissəsi də 1.3 dəfə artmışdır. Büdcənin gəlirlərinin tərkibində yerli gəlirlərdə də 2019-cu ilə nisbətdə 3.5 faiz artım olmuşdur, amma yerli büdcənin gəlirləri yerli büdcənin xərclərindən azdır.

Azərbaycanda həyata keçirilən sosial-iqtisadi tədbirlər nəticəsində əhalinin həyat səviyyəsi yüksəlmiş və bu göstəricələrdə artım qeydə alınmışdır. 2019-cu ildə Azərbaycanda əhalinin pul gəlirləri 57035.0 milyon manat olmuşdur və keçən illə müqayisədə 7.4 faiz artım olduğunu göstərir. Əhalinin adambaşına düşən pul gəlirlərinin həcmində isə 2015-ci ilə nisbətən 2019-cu ildə 36 faiz artım qeydə alınmışdır. 2019-cu ildə inflyasiya 2.6 olmuşdur.

Cədvəl 3: Əhali gəlirlərinin və inflyasiyanın artım tempi.

	2015	2016	2017	2018	2019
Əhalinin gəlirlərinin əvvəlki ilə nisbətən artımı (%-lə)	5.8	8.7	8.4	8.0	6.9
İnflyasiya (%-lə)	4.0	12.4	12.9	2.3	2.6

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/price_tarif/ - Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Sahibkarlığın inkişafı istiqamətində dövlət tərəfindən qəbul olunmuş normativ-hüquqi aktlar nəticəsində, sahibkarlar dövlətin onların daim yanında olduğunu hiss eləmiş, fəaliyyətlərini daha da genişləndirmiş, xüsususən də regionlarda bu sahənin inkişafına əhəmiyyətli təsiri olmuşdur.

Bütün bu sadalanan tədbirlər nəticəsində ölkədə ÜDM-da özək sektorun payı 2016-cı ildə 83.7 faiz idisə, bu göstərici 2019-cu ildə 85.0 faiz olmuşdur. 2020-ci ildə bu göstərici azalaraq 80.8 faiz qeydə alınmışdır.

Cədvəl 4: ÜDM-da dövlət və özəl sektorun payı(faizlə).

ÜDM	2016	2017	2018	2019	2020
Özəl sektor	83.7	83.8	84.7	85.0	80.8
Dövlət sektoru	16.7	16.2	15.3	15.0	19.2

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ - Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Həyata keçirilən bu tədbirlərin nəticəsi olaraq ölkə və regionlarda iqtisadiyyatın bütün sahələrində inkişaf əldə olunmuş, əhalinin rifah səviyyəsi artmış, işsizlik azalmışdır. Regionlarda təşkil olunan kredit yarmarkalarında sahibkarların güzəştli kredit almaq imkanları artmışdır. Sahibkarlığın inkişafına

dəstək məqsədi ilə yerlərdə sahibkarlarla görüşlər keçirilmiş, onları maraqlandıran və narahat edən məsələlər barədə məsləhət verilməsi üçün informasiya təminatı sistemində əsaslı işlər aparılmışdır.

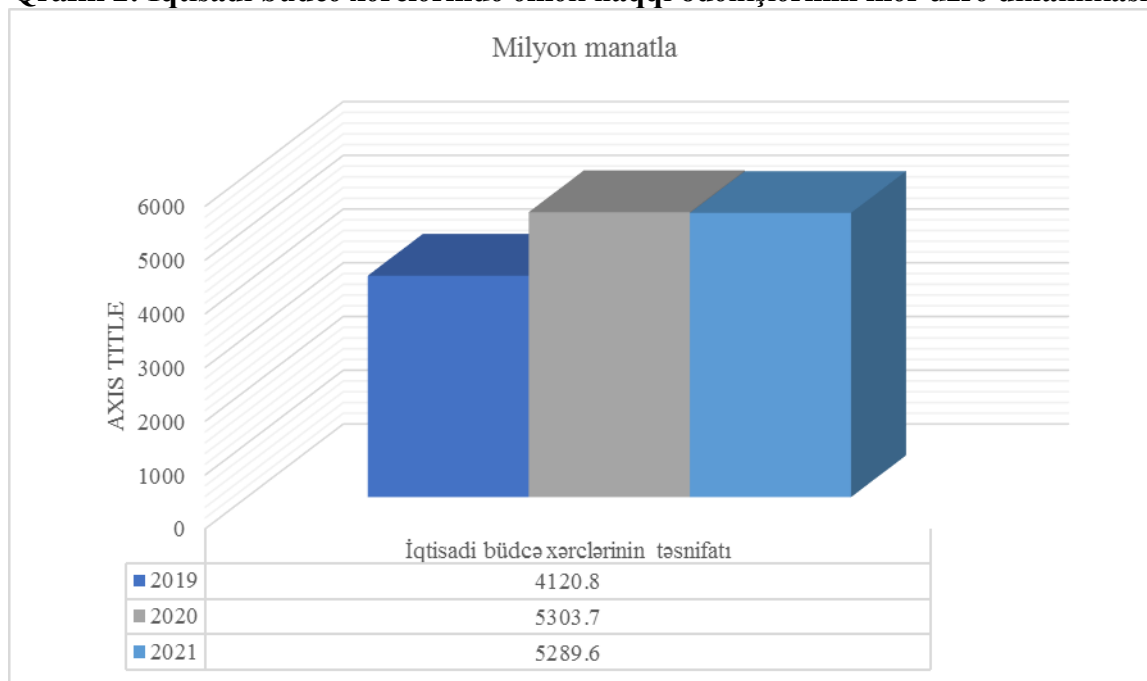
2016-2016-cı illəri əhatə edən “Bakı şəhərinin və onun qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramında” şəhər və qəsəbələrdə əsaslı yenidənqurma və bərpa işləri aparılmış, məktəblər, bağçalar, xəstəxanalar istifadəyə verilmişdir. Proqram əhatə etdiyi müddət ərzində rabitə sahəsində inkişafı təmin etmək məqsədi ilə 28 poçt məntəqəsi yenidən bərpa edilmişdir. Həyata keçirilən proqramların nəticəsində turizm sahəsində də irəliləyişlər olmuşdur. Regionlarda müasir standartlara cavab verən turizm obyektləri açılmışdır.

Tədbiq olunan dövlət proqramları çərçivəsində həm ölkənin, həm də regionların getdikcə iqtisadi inkişafının artmasına şahid ola bilərik. Belə ki, istehsal sahələrinin inkişafı, rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalı, əhalinin rifah səviyyəsinin artması, əmək haqqı ödənişlərinin ilbəil artımı, yaradılan yeni iş yerlərinin və müəssisələrin sayı, regionlarda aparılan abadlıq və bərpa işləri bunu deməyə əsas verir.

“Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu layihəsi ilə birlikdə təqdim olunan məlumata görə, büdcə təsnifatının 2019-cu il üçün iqtisadi büdcə xərclərində əmək haqqı ödənişləri 4120,8 milyon manat olmuş, 2020-ci ildə isə bu göstərici 5303,7 milyon manata çatmışdır. Əsas etibarlı ilə, 2021-ci ildə bu dəyərin 5289,6 milyon manat olacağı gözlənilir.

Büdcə xərcləri iqtisadi təsnifatının “Əmək haqqı ayırmaları” alt bölməsi üzrə 2020-ci ildə Fonda büdcə təşkilatları üçün ayırmaların məbləği 1161,1 milyon manat olmuş, 2021-ci ildə isə bu göstəricinin 1131,1 milyon manat olacağı proqnozlaşdırılır.

Qrafik 2: İqtisadi büdcə xərclərində əmək haqqı ödənişlərinin illər üzrə dinamikası.

Mənbə: http://sai.gov.az/files/DSMF_yekun.pdf – DSMF statistik məlumatları 2021.

Layihədə dövlət büdcəsi öhdəliklərini maliyyələşdirmək üçün Fondun büdcəsini tarazlaşdırmaq məqsədiylə ayrılan 1631,5 milyon manat, Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il dövlət büdcəsi layihəsi ilə birlikdə göstərilən məlumatlarda “Sosial müdafiə və sosial təminat” öhdəliklərinin “Sosial müdafiə” köməkçi alt bölməsində Fonda büdcədən öhdəliklərin maliyyələşdirilməsi məqsədiylə ayrılmış vəsaitin miqdarına bərabərdir.

Qanun layihəsinə əsasən deyə bilərik ki, Fondun gəlirləri 2021-ci ildə də keçən illərdə olduğu kimi yüksək artım sürətinə malik olacaqdır.

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, 2021-ci ildə də Fondun gəlirləri məcburi olan dövlət sosial sığorta haqları, digər gəlirlər və Fondun büdcəsini tarazlaşdırmaq məqsədilə dövlət büdcəsi öhdəliklərini maliyyələşdirmək üçün büdcədən ayrılan vəsaitlərdən ibarət olacaqdır.

**Şəkil 1: 2019-2021-ci illər ərzində fond gəlirlərinin mənbələr üzrə quruluşu
(milyon manatla)**

Göstəricilər		2019 (icra)	2020 dür. proqnoz/ gözlənilən icra	2021 (layihə)	Müqayisə (+;-)	
					2019-cu illə	2020-ci illə
GƏLİRLƏR, cəmi		4126,5	4784,7	5146,0	1019,5	361,3
1	Məcburi dövlət sosial sığorta haqları	2921,6	3392,6	3502,5	580,9	109,9
1.1.	Büdcədən maliyyələşən təşkilatlar üzrə	1038,6	1405,0	1345,5	306,9	-59,5
1.1.1	Büdcədən maliyyələşən təşkilatlardan daxilolmalar	914,0	1236,4	1184,0	270,0	-52,4
1.1.2	Büdcədən maliyyələşən təşkilatlarda işləyənlərdən daxilolmalar	124,6	168,6	161,5	36,9	-7,1
1.2	Digər sığortaədənələr	1883,0	1987,6	2157,0	274,0	169,4
1.2.1	sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər üzrə	68,2	80,0	60,0	-8,2	-20,0
2	Sair gəlirlər	22,2	6,0	12,0	-10,2	6,0
2.1	sanatoriya-kurort yollayışlarının qismən dəyəri üzrə daxilolmalar		2,0	2,0	2,0	0
3	Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun büdcəsinin balanslaşdırılması məqsədilə dövlət büdcəsindən ayrımlar (transfert)	1182,7	1188,9	1631,5	448,8	442,6

Mənbə: http://sai.gov.az/files/DSMF_yekun.pdf – DSMF statistik məlumatları 2021.

Qanun layihəsinə əsasən, 2021-ci ildə Fondun büdcəsini tarazlaşdırmaq üçün dövlət büdcəsindən öhdəliklərin maliyyələşdirilməsinə 1631,5 milyon manat ayrılacaqdır. Bu da Fondun ümumi gəlirlərinin 31,7 faizini təşkil etməklə, 2019-cu ilin icra göstəricisinə nəzərən 448,8 milyon manat, 2020-ci ilə nəzərən 442,6 milyon manat yüksəkdir.

Qanun layihəsinə əsasən, 2021-ci ildə Fondun xərclərinin 5146,03 milyon manat olacağı planlaşdırılmışdır ki, bu da 2019-cu il üzrə icra göstəricilərindən 1194,8 milyon manat və ya, 30,2%, 2020-ci il üzrə proqnoz göstəricilərindən isə 361,31 milyon manat və yaxud 7,6% çoxdur.

Şəkil 2: Fondun müxtəlif istiqamətlər üzrə xərcləri (milyon manatla).

Göstəricilər	2019 (icra)	2020-ci il		2021					
		proqnoz	xüsusi çəki,	məbləğ	xüsusi çəki,%	2019-cü ilin icra göstəricilərinə nisbətən		2020-cü ilin proqnoz göstəricilərinə nisbətən	
						+;-	%	+;-	%
XƏRCLƏR, cəmi	3951,23	4784,69	100,0	5146,03	100,0	1194,80	130,2	361,34	107,6
1 Əhaliyə ödənişlər, cəmi	3843,14	4644,76	97,1	5004,79	97,3	1161,65	130,2	360,03	107,8
1.1. Əmək pensiyalarının ödənilməsi	3747,48	4543,31	95,0	4880,04	94,8	1132,56	130,2	336,73	107,4
1.2. MDSSH hesabına müavinətlərin ödənilməsi	95,66	101,45	2,1	124,75	2,5	29,09	130,4	23,30	123,0
2 AHİK xətti ilə sığor- taolunanların sana- toriya- kurort müali- cəsi və sağlamlaş- dırma tədb-nin hə- yata keçirilməsi üzrə AHİK vasitəsi ilə maliyyələşdirilən xərclər, cəmi	20,00	20,47	0,4	20,50	0,4	0,50	102,5	0,03	100,1
3 DOST Agentliyinin fəaliyyətinin müş- tərək maliyyələş- dirilməsi xərcləri, eləcə də pensiya və müavinətlər üzrə bank əməliyyatlarının aparılması və sair xidmət haqları xərcləri	21,43	33,00	0,7	32,58	0,6	11,15	152	-0,42	98,7
4 Fondun aparatının və onun yerli orqan- larının saxlanması xərcləri	49,54	84,80	1,8	87,50	1,7	37,96	176,6	2,70	103,2

Mənbə: http://sai.gov.az/files/DSMF_yekun.pdf – DSMF statistik məlumatları 2021.

Belə ki, 2021-ci ildə Fondun xərclərinə əmək pensiyaları və məcburi dövlət sosial sığortası müavinətləri, AHİK tərəfindən maliyyələşdirilən sanatoriya yaxud kurort müalicəsi və AHİK yoluyla sığortalıların reabilitasiyası, əhaliyə pensiyaların və müavinətlərin çatdırılması, bank əməliyyatları üzrə xidmət haqları, o cümlədən Fondun mərkəzi aparatının və yerli orqanların, həmçinin “DOST” Agentliyinin sosial müdafiə xidmətlərinin təşkili üzrə xərcləri və digər xərclər daxildir.

2021-ci ildə Fondun digər xərcləri 660.000 manat səviyyəsində proqnozlaşdırılır. Bu məbləğ beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqları ilə və Azərbaycan Respublikası Hökumətiylə Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası arasında

23 sentyabr 2004-cü ildə imzalanmış və Prezidentin 11 noyabr 2004-cü il tarixli 518 sayılı Fərmanı ilə təsdiqlənmiş “İnkişaf Krediti Sazişi” nə uyğun olaraq ödənilir.

Qanun layihəsində əvvəlki illərdə olduğu kimi, Beynəlxalq Sosial Təminat Dərnəyi, Pensiya və Sosial Fondlar da daxil olmaqla beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqlarının, Fond xərclərinin 60,0 min manatı məbləğində ödənilməsi nəzərdə tutulur.

2.2. Post-neft mərhələsində dövlətin iqtisadi siyasəti və davamlı iqtisadi inkişafın təhlili.

Dinamika sıralarının əlaqəli təhlilini Azərbaycan Respublikasında 2010-2019-cu illərdə ölkə üzrə məşğul əhalinin sayı ilə gəlir vergisi üzrə daxilolmaların misalında izah edək. Bu məqsədlə 2009-cu ilin müqayisəli qiymətlərində məşğul əhalinin sayı ilə gəlir vergisi üzrə gəlirlərin həcm indekslərini hesablayaq. Nəticədə aşağıdakı cədvəl almış oluruq.

Cədvəl 5: Azərbaycan Respublikasında 2010-2019-cü illərdə məşğul əhalinin sayı və gəlir vergisi üzrə daxilolmalarının (2009-cu ilin müqayisəli qiymətləri ilə) fiziki həcm indeksləri.

	2010	2012	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Məşğul əhalini sayı	1.34	2.42	4.06	5.84	7.75	9.36	11.43	12.86	14.22	15.61
Gəlir vergisi	1.43	22.99	39.71	47.74	68.46	68.84	96.89	78.78	71.15	63.62

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ - Azərbaycan Dövlət Statistika

Komitəsinin məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Məlumdur ki, dövlət büdcəsini gəlirləri vergi gəlirləri sayəsində yaranır. Gəlir vergisi ilə məşğul əhalini sayından aslıdır. Bu sahələr arasında korrelyasiya əlaqəsi mövcuddur. Bu iki dinamika sıralarının səviyyələri arasında korrelyasiya əmsalını hesablayaq. (cədvəl 6).

Cədvəl 6: Korrelyasiya əmsalının hesablanması

X	Y	XY	X ²	Y ²
1,34	1,43	1,9162	1,7956	2,0449
2,42	22,99	55,6358	5,8564	528,54
4,06	39,71	161,223	16,4836	1576,88
5,84	47,74	278,802	34,1056	2279,11
7,75	68,46	530,565	60,0625	4686,77
9,36	68,84	644,342	87,6096	4738,95
11,43	96,89	1107,45	130,645	9387,67
12,86	78,78	1013,11	165,38	6206,29
14,22	71,15	1011,75	202,208	5062,32
15,61	63,62	993,108	243,672	4047,5
84,89	559,61	5797,91	947,818	38516,1

Mənbə: Cədvəl 11 əsasında müəllifin hesablamaları.

Bu dinamika sıraları arasında korrelyasiya əmsalı təşkil edər:

$$\frac{\overline{xy} - \bar{x} \cdot \bar{y}}{\sigma_x \sigma_y} = \frac{579.791 - 8.489 \cdot 55.961}{4.77 \cdot 26.83} = 0.82$$

Deməli, bu iki dinamika sırası arasında güclü əlaqə vardır, yəni gəlir vergisi üzrə daxilolmaların məbləği məşğul əhalinin sayından birbaşa aslıdır. Lakin korrelyasiyası hesablanılan məlumatları vaxta görə inkişaf etdiyinə görə onların arasındakı əlaqənin sıxlığı haqqında nəticə çıxarmaq üçün hər iki dinamika sırasını avtokorrelyasiyada yoxlamaq lazımdır. Avtokorrelyasiyanı aşkar etmək üçün məşğul əhalinin ümumi sayı üzrə üzrə aşağıdakı cədvəli tərtib edək və avtokorrelyasiya əmsalını hesablayaq (cədvəl 7).

Cədvəl 7: 2010-2019-cu illərdə məşğul əhalinin sayı üzrə avtokorrelyasiya cədvəli

X_i	1.34	2.42	4.06	5.84	7.75	9.36	11.43	12.86	14.22
X_{i+1}	2.42	4.06	5.84	7.75	9.36	11.43	12.86	14.22	15.61

Mənbə: Cədvəl 11 əsasında müəllifin hesablamaları.

İndi tərtib edilmiş bu iki sıra üçün avtokorrelyasiya əmsalını adi qaydada hesablamaq üçün aşağıdakı cədvəli tərtib edək.

Cədvəl 8: Məşğul əhalinin sayı üzrə avtokorrelyasiya əmsalının hesablanması

X_i	X_{i+1}	$X_i \cdot X_{i+1}$	X_i^2	X_{i+1}^2
1.34	2.42	3,2428	1,7956	5,8564
2.42	4.06	9,8252	5,8564	16,4836
4.06	5.84	23,7104	16,4836	34,1056
5.84	7.75	45,26	34,1056	60,0625
7.75	9.36	72,54	60,0625	87,6096
9.36	11.43	106,985	87,6096	130,645
11.43	12.86	146,99	130,645	165,38
12.86	14.22	182,869	165,38	202,208
14.22	15.61	221,974	202,208	243,672
69,28	83,55	813,396	704,146	946,023

Mənbə: Cədvəl 13 əsasında müəllifin hesablamaları.

Məşğul əhalinin ümumi sayı üzrə avtokorrelyasiya əmsalı təşkil edir:

$$r_x = \frac{\overline{X_i X_{i+1}} - \overline{X_i} \cdot \overline{X_{i+1}}}{\sigma_{x_i} \cdot \sigma_{x_{i+1}}} = \frac{90.38 - 7.7 \cdot 9.3}{4.36 \cdot 4.35} = 0.99$$

İndi də gəlir vergisi üzrə daxilolmaların avtokorrelyasiya əmsalını hesablayaq (cədvəl 9).

Cədvəl 9: Gəlir vergisi üzrə daxilolmalar üzrə avtokorrelyasiya əmsalının hesablanması

Y_i	Y_{i+1}	$Y_i \cdot Y_{i+1}$	Y_i^2	Y_{i+1}^2
1.43	22.99	32,8757	2,0449	528,54
22.99	39.71	912,933	528,54	1576,88
39.71	47.74	1895,76	1576,88	2279,11
47.74	68.46	3268,28	2279,11	4686,77
68.46	68.84	4712,79	4686,77	4738,95
68.84	96.89	6669,91	4738,95	9387,67
96.89	78.78	7632,99	9387,67	6206,29
78.78	71.15	5605,2	6206,29	5062,32
71.15	63.62	4526,56	5062,32	4047,5
495,99	558,18	35257,3	34468,6	38514

Mənbə: Cədvəl 12 əsasında müəllifin hesablamaları.

Heyvandarlıq məhsulu üzrə avtokorrelyasiya əmsalı təşkil edər:

$$r_x = \frac{\overline{Y_t Y_{t+1}} - \bar{Y}_t \cdot \bar{Y}_{t+1}}{\sigma_{Y_t} \cdot \sigma_{Y_{t+1}}} = \frac{3917.48 - 55.11 \cdot 62.02}{28.15 \cdot 20.81} = 0.86$$

Deməli, qarşılıqlı əlaqədə olan dinamika sıralarında avtokorrelyasiya mövcuddur.

Dinamika sıraları arasında qarşılıqlı əlaqəni öyrənmək üçün korrelyasiya təhlilinin tətbiqi dəyişən orta kəmiyyətlər arasında nisbətə vaxta uyğun sabitliyini nəzərdə tutur. Bu sabitliyi saxlamaq məqsədilə dinamika sıralarının səviyyələrini analitik hamarlandırma metodunun köməyi ilə ayrıca iki komponentə ayırmaq olar. Hər bir sıranın səviyyəsi dəyişən orta kəmiyyətlə (\bar{y}_t) təsadüf kəmiyyətin (E) cəminə bərabərdir. Bu o deməkdir ki, $y = \bar{y}_t + E$. Təsadüf kəmiyyəti (E) avtokorrelyasiyaya məruz qalmayan zaman, sıranın ümumi meyli güclü korrelyasiya əlaqəsi olur. Buradan məlum olur ki, avtokorrelyasiya ilə hazırlanmış təhrif olunmayan dinamika sıraları arasındakı əlaqəni düzgün xarakterizə etmək üçün hər bir sıranın səviyyəsindən ümumi meyli göstərən trendi kənarlaşdırmaq lazımdır, yəni trenddən korrelyasiya tərəddüdlərini tapmaq lazımdır. Yuxarıdakı misal əsasında hər iki sıra üçün xətti trendləri hesablayaq. (cədvəl 10).

Cədvəl 10: Məşğul əhalinin sayı üzrə xətti trend modeli

İLLƏR	Məşğul əhalinin sayı X	t	t^2	$X \cdot t$	\hat{X}
2010	1.34	-9	81	-12.06	1.109
2011	2.42	-7	49	-16.94	2.749
2012	4.06	-5	25	-20.3	4.389
2013	5.84	-3	9	-17.52	6.029
2014	7.75	-1	1	-7.75	7.669
2015	9.36	+1	1	+9.36	9.309
2016	11.43	+3	9	+34.29	10.949
2017	12.86	+5	25	+64.3	12.589
2018	14.22	+7	49	+99.54	14.229
2019	15.61	+9	81	+140.49	15.869
Yekun	84.89	0	330	273.41	84.89

Mənbə: Cədvəl 13 əsasında müəllifin hesablamaları.

$$\text{Hesablamadan aydın olur: } a_0 = \frac{\sum x}{n} = \frac{84.89}{10} = 8.489$$

$$\text{Bu sıra üçün xətti trend: } a_1 = \frac{\sum xt}{\sum t^2} = \frac{271.41}{330} = 0.82$$

$$\hat{X}_t = a_0 + a_1 t = 8.489 + 0.82t \text{ olar.}$$

t – nin qiymətlərini tənlikdə yerinə yazaraq trendi (\bar{y}_t) müəyyən etmiş olarıq. Alınmış nəticəni cədvəlin axıncı sütununda yerinə yazaq. İndi də gəlir vergisi üzrə məcmu gəlirlər üzrə xətti trend modelini hesablayaq (cədvəl 11).

Cədvəl 11: Gəlir vergisi üzrə daxilolmaların ümumi məbləği üzrə xətti trend modeli.

İLLƏR	Gəlir vergisi üzrə daxilolmalar,y	t	t^2	yt	\hat{y}_t
2010	1.43	-9	81	-12.87	22.121
2011	22.99	-7	49	-160.93	29.641
2012	39.71	-5	25	-198.55	37.161
2013	47.74	-3	9	-143.22	44.681
2014	68.46	-1	1	-68.46	52.201
2015	68.84	+1	1	+68.84	59.721
2016	96.89	+3	9	+290.67	67.241
2017	78.78	+5	25	+393.9	74.761
2018	71.15	+7	49	+498.05	82.281
2019	63.62	+9	81	+572.58	89.801
Yekun	559,61	0	330	1240.01	559.61

Mənbə: Cədvəl 15 əsasında müəllifin hesablamaları.

$$\text{Tənliyin parametrləri təşkil edər: } a_0 = \frac{\sum y}{n} = \frac{559.61}{10} = 55.961$$

$$a_1 = \frac{\sum yt}{\sum t^2} = \frac{1240.01}{330} = 3.76$$

Gəlir vergisi üzrə daxilolmaların xətti trendi olar:

$$\hat{y}_t = a_0 + a_1 t = 55.961 + 3.76t$$

Trendin qiymətlərini cədvəlin axırıncı sütununda yerinə yazaq.

Hər iki sıra üzrə trendlərin həqiqi səviyyələrindən uzaqlaşmalarını aşağıdakı kimi, birinci sıra üzrə $\alpha = X - \bar{X}_t$, ikinci sıra üçün $\beta = y - \bar{y}_t$ müəyyən edək və müvafiq hesablamaları apardıqdan sonra korrelyasiya əmsalını aşağıdakı düsturla hesablayaq:

$$r = \frac{\sum \alpha \cdot \beta}{\sqrt{\sum \alpha^2 \cdot \sum \beta^2}}$$

Bu məqsədlə aşağıdakı cədvəli tərtib edək.

Cədvəl 12: Məşğul əhalinin sayı və gəlir vergisi daxilolmalarının həqiqi səviyyələri, onların trendləri və uzaqlaşmaları

İllər	X	\bar{X}_t	$\alpha = X - \bar{X}_t$	α^2	y	\bar{y}_t	$\beta = y - \bar{y}_t$	β^2	$\alpha\beta$
2010	1.34	1.109	+0.231	0.05336	1.43	22.121	-20.691	428,117	4,77962
2011	2.42	2.749	-0.329	0.10824	22.99	29.641	-6.651	44,2358	2,18818
2012	4.06	4.389	-0.329	0.10824	39.71	37.161	+2.549	6,4974	0,83862
2013	5.84	6.029	-0.189	0.03572	47.74	44.681	+3.059	9,35748	0,57815
2014	7.75	7.669	+0.081	0.00656	68.46	52.201	+16.259	264,355	1,31698
2015	9.36	9.309	+0.051	0.00260	68.84	59.721	+9.119	83,1562	0,46507
2016	11.43	10.949	+0.481	0.23136	96.89	67.241	+29.649	879,063	14,2612
2017	12.86	12.589	+0.271	0.07344	78.78	74.761	+4.019	16,1524	1,08915
2018	14.22	14.229	-0.009	0.00008	71.15	82.281	-11.131	123,899	0,10018
2019	15.61	15.869	-0.259	0.06708	63.62	89.801	-26.181	685,445	6,78088
Yekun	-	-	-	0,68668	-	-	-	2540,28	32,398

Mənbə: Cədvəl 16 əsasında müəllifin hesablamaları.

Korrelyasiya əmsalı $r = \frac{\sum \alpha \cdot \beta}{\sqrt{\sum \alpha^2 \cdot \sum \beta^2}} = \frac{32.398}{\sqrt{0.68668 \cdot 2540.28}} = 0.776$ olar.

Alınan nəticələr arasında güclü və düz mütənasib əlaqə olduğunu göstərir. Bu o deməkdir ki, vaxta görə məşğul əhalinin sayının artımı ilə gəlir vergisi üzrə daxilolmaların arasında düz mütənasib nisbət vardır.

Dinamika sıralarının korrelyasiyasının birinci xüsusiyyəti onlar arasında avtokorrelyasiyanın mövcud olmasıdır. Ona görə də dinamika sıralarının ümumi

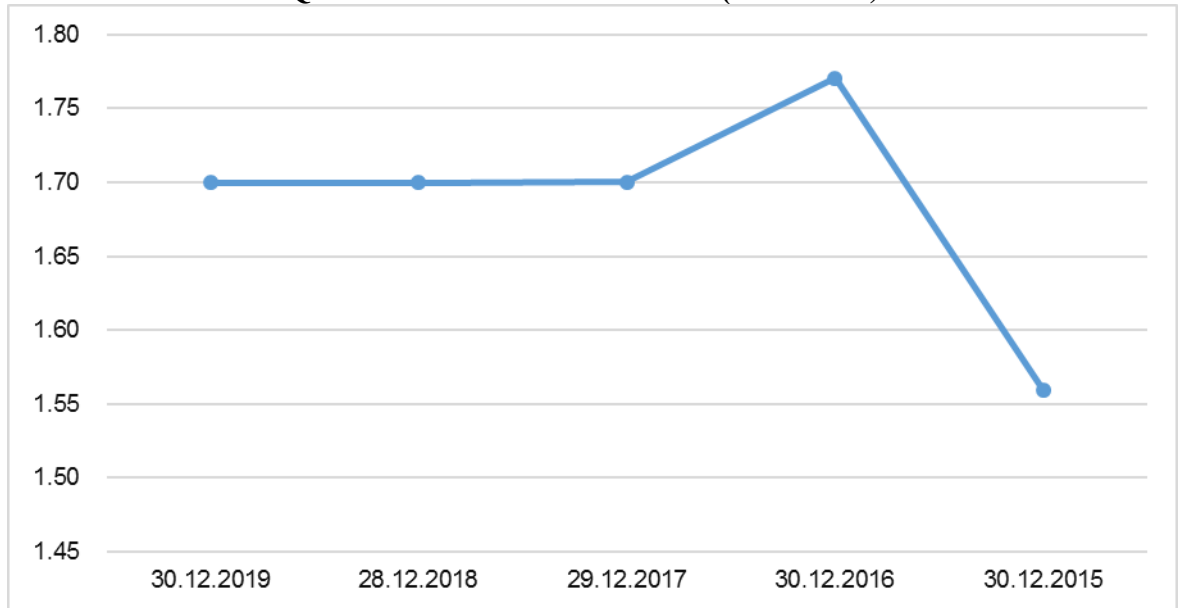
meyldən (trend) uzaqlaşmaları arasında hesablanmış korrelyasiya əmsalı dinamika sıralarının səviyyələri arasında hesablanmış korrelyasiya əmsalından daha dəqiqdir. Hər iki sıra üçün silsiləvi mütləq artım əsasında $\Delta_x = X_i - X_{i+1}; \Delta_y = y_i - y_{i+1}$ korrelyasiya əmsalını hesablamaqla eyni nəticəni almaq mümkündür. Dinamika sırasının səviyyələrinin silsiləvi mütləq artımlarla əvəz etdikdə, hər bir dinamika sırasında avtokorrelyasiyanın təsiri mexaniki olaraq aradan qalxmış olur.

2.3. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında dövlətin iqtisadi siyasətinin inkişaf strategiyasının qiymətləndirilməsi

Dövlətin iqtisadi siyasətinin əsasını pul-kredit, maliyyə siyasəti təşkil edir. 2015-ci ilin iyul ayının sonundan bəri dünya satış mərkəzində neftin qiymətindəki kəskin azalma valyuta bazarına və məzənnəyə təsiri bir daha artırdı. Əsas məqsəd tədiyyə balansının və ölkənin dövlətlərarası ödəmə qabiliyyətinin strateji sabitliyini təmin etmək üçün dünya satış mərkəzlərində baş verən son iqtisadi qarışıqlıq fonunda ixracı təşviq etməkdir. Mərkəzi Bankın İdarəetmə Qrupu, qeyri-neft sahəsindəki iqtisadi böyüməni artırmaq, kreditlərdə azalmanı sürətləndirərək investisiyalara dəstək vermək, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə vəziyyətini və ipoteka kreditlərinin dəyərini artırmaq üçün faiz dərəcəsini 3% -dən aşağı saldı. Bu qərar manatın daha da devalvasiyası idi. 20 dekabr 2015-ci ildən sonra bir dollar artıq 1,55 manat idi.

Manat üçün ən uyğun dövr 2015-2019-cu illərdir. Qiymətləndirmədən əvvəl 100 dollar əvvəl 450.000 manat (90 manat), daha sonra 385.000 manat (77 manat) ilə əvəz edilmişdir. O dövr üçün bu, indikindən az olsa da, daha böyük bir məbləğ hesab olunurdu.

Qrafik 3: AZN-USD məzənnəsi (2015-2019)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı <https://www.cbar.az/page-42/monetary-indicators> 01.01.2020

Qrafikdən məlum olur ki, 2016-cı ilin 4 ayında manat möhkəmləndi və 8 ayda ucuzlaşdı. Bununla belə, valyuta bazarlarında 5 mühüm dönüş nöqtəsi olmuşdur. Valyuta məzənnəsindəki tendensiyanın davam etməsi, valyuta alverçiləri cəmiyyətinin bir çox üzvünün bəzi hallarda birtərəfli olmasına səbəb oldu - al və ya sat. Son 10 ildə Azərbaycan dünya iqtisadiyyatının artım tempinə görə lider mövqeyini qoruyub saxlamışdır. Uğurlu neft strategiyasından əldə olunan gəlirlər infrastrukturunu modernləşdirdi, qeyri-neft iqtisadiyyatını gücləndirdi, sosial rifah təmin etdi, dövlət aktivlərini artırdı və ÜDM-dən çox strateji valyuta ehtiyatları yaratdı. AR-da iqtisadi inkişafa, o cümlədən 2014-cü ildə neft qiymətlərinin aşağı düşməsi və ticarət ölkələrindəki iqtisadi problemlər, ödəmə və qeyri-neft kəsirləri, institusional və struktur çətinliklər, bank və maliyyə səbəbindən ölkədə iqtisadi artımın zəifləməsinə yeni bir yanaşma proseslərin köçürülməsi lazımdır.

Müasir dövrdə neftin qiymətləri düşdü və qiymət dəyişkənliyi artdı: 2008-ci ildə neft 150 dollar idi, 2016-cı ildə isə 30 dollardan az idi. Neftin belə bir qlobal enməsi AR iqtisadiyyatına böyük təsir göstərdi. DSK-nin məlumatına görə, artım tempi 2010-2014-cü illər arasında illik orta hesabla 2,7% -ə düşüb. 2015-ci ildə ixrac imkanlarının və dövlət gəlirlərinin azalması işsizliyin əvvəlki ilə nisbətən 2% artması ilə nəticələndi.

Makroiqtisadi fərziyyələrə əsaslanaraq, 2019-cu il və orta müddət üçün pul planı düşməyə və davamlı inflyasiyaya dözümlü sosial-iqtisadi dünya yaratmağı və iqtisadi artımı daha da sürətləndirməyi hədəfləyir.

Cədvəl 13: 2009-2019 Pul icmalı (dövrün son mln. manat una)

İl, ay	Xalis Xarici Aktivlər	Xalis Daxili Aktivlər	İqtisadiyyata istəklər	Əhatəli pul kütləsi	Əhatəli pul kütləsi, manatla	Manatın dövriyyə hərəkəti
2009	3899,4	4861,0	8666,4	8568,2	6268,2	5,74
2010	4612,5	5122,4	9995,7	11638,5	8395,5	5,15
2011	7867,8	6158,5	12814,2	14812,2	11688,3	4,64
2012	8285,2	8591,3	16126,3	15823,3	14912,4	3,83
2013	9924,7	9388,7	16840,0	18375,4	16556,8	3,63
2014	105919,7	12289,5	21502,3	22655,2	18548,8	3,40
2015	24044,5	11374,0	25527,2	22814,5	8736,1	6,44
2016	7858,2	12854,5	18052,8	21983,5	12646,3	5,34
2017	15553,3	7468,7	11128,2	23083,2	13566,4	5,73
2018	14886,8	9198,7	13158,8	26158,5	15743,6	5,55
2019	15923,1	7779,3	1382,2	25615,4	13871,7	5,34

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı,
<https://www.cbar.az/page-42/monetary-indicators> 30.12.2019

Son illərdə milli valyutanın ikiqat ucuzlaşması başa çatdıqdan sonra, 2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasında maksimum inflyasiya səviyyəsi düşdü və inflyasiya səviyyəsi 12,8% təşkil etdi. Yüksək inflyasiyanın qarşısını almaq üçün sərt pul siyasətini davam etdirmək vacibdir, bu da iqtisadi fəaliyyətlə yanaşı investisiya fəaliyyətində də bərpa olunmanı təxirə salır. Digər tərəfdən bu, milli valyutaya inamın bərpasına mane olur. Nəticədə həm biznes, həm də ev əmanətləri xarici valyutanın üstünlük təşkil edir. Beləliklə, 2017-ci ildə bir əvvəlki ilə nisbətən bank sektorundakı əmanətlərin ümumi həcmində xarici valyuta depozitlərinin payı 3 funt azalaraq 72,4% təşkil etdi. 2018-ci ildə tədiyyə balansında artım və pul bazarında bərabər şəraitin qorunması milli valyutanın sabitləşməsinə səbəb oldu və nəticədə dollarlaşma prosedurunun azalmasına səbəb oldu. Dollarizasiya 2018-ci ildə 7,2 funt azalıb. 2017-ci ilə nisbətən 65,3 % təşkil edib.

İqtisadiyyatda yüksək inflyasiya bank sektorundakı nağd pul potensialının ən yüksək həddə olduğu bir dövrdə də mövcud olsa da, ilk növbədə real sektorun çox

məhdud potensialını əks etdirir. İqtisadiyyatın mənfi tərəfi, inflyasiya üçün yüksək potensial budur ki, pul siyasəti yolu ilə investisiyaları artırmaq mümkün deyil. Belə bir vəziyyətdə iş dünyası mövcud mənbələrdən uzunmüddətli perspektivdə daha diqqətli istifadə etməyi üstün tutur. Çünki işgüzar yanaşma budur ki, yüksək inflyasiya riski olduqda, mərkəzi banklar həmişə bahalı pul siyasətini həyata keçirirlər ki, bu da pul siyasəti sərt olduğu təqdirdə ticarət sektorunda mənfəətin məhdudlaşmasına və tələbin azaldılmasına və yavaşlamaya səbəb ola bilər.

Cədvəl 14 ÜDM-i manat və dollarla, adambaşına düşən ÜDM, inflyasiya və manat məzənnəsini təqdim edir.

Cədvəl 14: Makro iqtisadi göstərici 2015-2019-cu illərdə

Göstəricilər	Ölçü vahidi	2015	2016	2017	2018	2019
Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM)	mlrd.manat	57.0	55.8	61.4	71.5	77.8
	mlrd. ABŞ dollar	75.3	55.1	37.7	42.9	46.9
artım tempi	%	2.7	1.4	-3.6	0.6	3.8
Qeyri-neft bölməsi	mlrd.manat	35.4	37.7	43.0	45.8	67.0
Çoxalma dinamikası	%	7.2	1.3	-4.5	3.7	2.9
Neft bölməsi	mlrd.manat	23.8	15.5	23.5	28.0	34.8
Çoxalma dinamikası	%	-2.9	1.4	2.0	-7.0	0.6
Hər nəfərə düşən ÜDM-in həcmi	manat	6489.1	5927.7	6678.7	7337.0	8787.3
	ABŞ dolları	7770.7	5582.5	3769.7	4379.6	4550.2
məzənnə	1\$/manat	0,8856	10,474	16,778	1.7321	1.700
inflyasiya	%	103.6	106.0	167.5	145.8	323.4

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi,
<https://www.stat.gov.az/> 01.01.2020

Təhlil göstərir ki, inflyasiya son zamanlar ən çox pul olmayan səbəblərdən yaranıb. Beləliklə, inflyasiyanın xarici amilinin yüksək dəyişkənliyi qeyd edildi, inzibati xərclərdəki dəyişiklik və inflyasiya ehtimalları inflyasiyanın özünə təsir etdi. Balanslaşdırılmış VB ilə ticarət tərəfdaşı ölkələrdə müşahidə olunan inflyasiya prosedurları və ilin sonuna azn-in möhkəmlənməsi, həmçinin müxtəlif məhsul qrupları üçün tələb və təklifin müqayisəsindəki dəyişikliklər inflyasiyanın vacib faktları kimi qəbul edildi. 2015-ci ildə neft qiymətlərindəki enmə tendensiyasının tətbiqi, resurslarla zəngin ölkələrin iqtisadiyyatına, eləcə də ölkəmizin iqtisadiyyatına mənfi təsirini göstərdi. Bununla belə, cədvəldən də

göründüyü kimi, 2015-ci ildə ÜDM-in real artımı 2,7% olsa da, 2016-cı ildə müvafiq artım templərində azalma, 2017-ci ildə isə neft sektorunda real artım az (1%) və qeyri-real olmuşdur. Neft sektorunda məhdudlaşdırma (-3,6%) ümumilikdə ÜDM-in 3,2% azalmasına səbəb oldu. Lakin 2016-cı ildə başlanan qeyri-neft sektorunun inkişafı üzrə dövlət proqramı, habelə bu sektorda maliyyə siyasətində görülən tədbirlər və ölkənin qeyri-neft sektorundakı mühüm sahələrə verdiyi yardım nəticəsində, bu ÜDM artımının ümumi dinamikasına müsbət təsir göstərmişdir. Bununla belə, 2018-ci ildə neft ÜDM-də azalma olmasına baxmayaraq (-6.0%), qeyri-neft ÜDM 2.7%, ÜDM isə 0.3% artdı. 2019-cu ildə qeyri-neft ÜDM hesabına 1,5% həqiqi ÜDM artımı əldə edilmişdir.

2015-ci ilə nisbətən adambaşına ÜDM azaldı. Beləliklə, 2015-ci ildə adambaşına düşən ÜDM 7.980 dollar idi və 2019-cu ilin sonunda bu nəticə 4.670 dollar oldu. Müqayisə üçün 2019-cu ildə müvafiq rəqəm Qazaxıstanda ABŞ dollarına, Rusiyada 11,436 ABŞ dollarına, Türkiyədə 9,456 ABŞ dollarına və Gürcüstanda 4500 ABŞ dollarına bərabər idi.

Cədvəl 15: Nağd xarici valyutayla mübadilə əməliyyatı

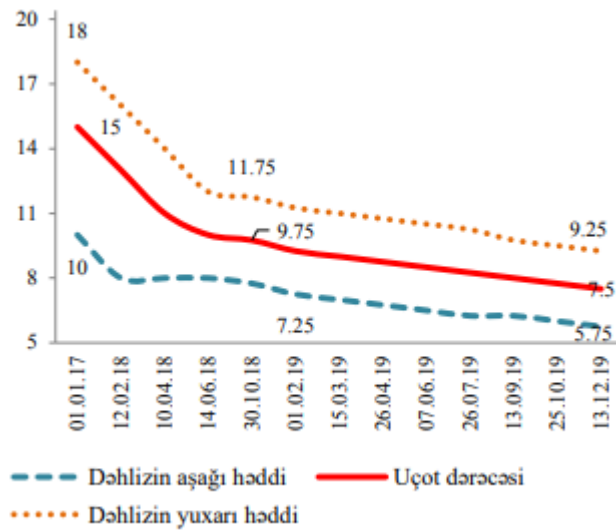
İllər	ABŞ dolları	AVRO	Rusiya rublu	ABŞ dolları	AVRO	Rusiya rublu	ABŞ dolları	AVRO	Rusiya rublu
	Alış (mln valyuta vahidi)			Satış (mln valyuta vahidi)			Orta məzənnə, manat		
2009	1577.3	58.8	1263.3	4758.8	779.7	268.7	0.8508	1.2243	0.0448
2010	1538.9	65.8	1199.0	5828.3	759.8	198.0	0.7045	1.2254	0.0323
2011	1362.5	115.2	2308.6	5422.5	1138.8	638.7	0.8012	1.0594	0.0365
2012	1888.6	258.3	5385.5	6663.0	1581.7	493.6	0.7799	1.0812	0.0389
2013	2612.2	417.8	9668.2	9388.4	2674.4	1673	0.7712	1.0267	0.0314
2014	3012.7	519.3	16494.8	9127.4	2778.4	977.5	0.7734	1.0534	0.0237
2015	3487.5	383.8	12638.6	9493.2	2128.5	2518.2	0.7777	1.0567	0.0318
2016	3593.3	223.4	9552.7	12638.5	1155.6	2586.8	1.0033	1.2237	0.0192
2017	2558.6	272.5	11598.8	30136.0	555.0	2415.8	1.5045	1.8814	0.046
2018	1755.3	212.3	15134.6	1759.8	548.7	2542.6	1.8278	1.8793	0.0389
2019	2059.3	313.6	16491.6	3514.2	612.8	1235	1.7812	2.0056	0.0366

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı,
<https://www.cbar.az/page-39/statistics>, 01.01.2020

2018-ci ildə ümumi VB həcmi əvvəlki ilə nisbətən azaldı. Əvvəlki ilə nisbətən ABŞ dollarındakı valyuta əməliyyatlarının həcmi 5,7%, avro ilə tutumu isə 5,6% azalıb. Müəyyən bir müddət ərzində Dünya Bankının əməliyyatlarının

84% -i ABŞ dolları, 18% -i digər valyutalarda həyata keçirildi. Xarici valyuta nağd bazarının seqmentində də VB həcmində azalma müşahidə edilmişdir. Banklar 2017-ci ildə 456,5 milyon dollar xalis valyuta satırdılarsa, 2018-ci ildə milli valyutanın məzənnəsinin sabitliyi səbəbindən 27,8 milyon dollar satıldı. əməliyyatların sayında artım oldu. Nağdsız pul bazarında əməliyyatların həcmi 35,6 milyard ABŞ dolları olmuşdur. O cümlədən, nağdsız DB ilə əməliyyatların 84,4% -i dollar, 17,5% -i isə digər valyutalarla həyata keçirilib. Nağdsız valyuta əməliyyatlarının 34% -i BVB-də, 68% -i BDVB-də aparılıb. Hesabat dövründə bankların xarici valyuta ilə əməliyyatlarının həcmi 8 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2019-cu ildə manatın xarici valyutalara nisbətdə məzənnəsi tədiyə balansındakı trendə uyğun olaraq inkişaf etmişdir. Mövcudluğu, ixracatın xüsusi həcmindəki artım və idxal əvəzetmə siyasəti səbəbindən ölkəyə xarici valyuta axınının artması Dünya Bankındakı vəziyyəti daha da sabitləşdirdi. Bu makroiqtisadi siyasət islahatları nəticəsində milli valyutanın dollara nisbəti yüzdə 5 artdı.

Qrafik 4: Faiz dəhlizinin parametrləri,%

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/b8b99630090eac66b257cd795.pdf>

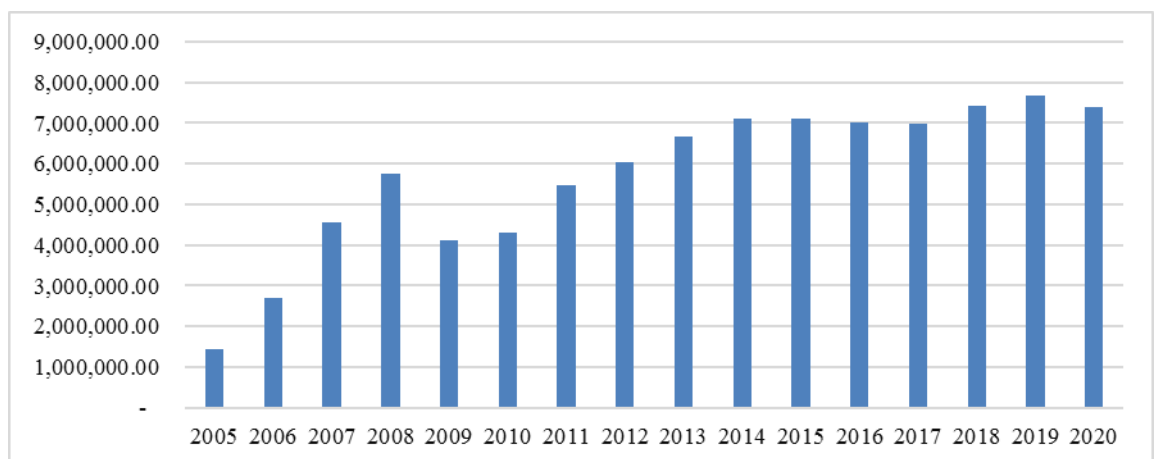
2019-cu ildə pul siyasəti alətləri faktiki inflyasiyanın hədəf aralığının mərkəzindən aşağı olması və bank sistemindəki artıq likvidlik nəzərə alınaraq tətbiq olundu. İl boyunca Mərkəzi Bank, makroiqtisadi tendensiyalar, yenilənmiş

proqnozlar, o cümlədən, daxili və xarici riskləri əsas götürərək likvidliklə əməliyyatlar üzrə faiz dərəcəsi parametrlərinə lazımi düzəlişlər etdi. Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti 2019-cu ildə faiz dəhlizinin parametrlərini 8 dəfə müzakirə etdi. Uçot dərəcəsinin tədricən 9,76% -dən 7,6% -ə, faiz zolağının yuxarı sərhədinin 11,76% -dən 9,26% -ə və daha aşağı səviyyəyə endirilməsi barədə qərarlar qəbul edildi sərhəd 7.75% -dən 5.75% -ə qədərdir. 2019-cu ildə iqtisadiyyatda pula olan tələbi ödəmək və likvidliyi səmərəli idarə etmək üçün Mərkəzi Bank ayrı-ayrı dövrlər ərzində aktiv bazar fəaliyyətlərini davam etdirdi. İl ərzində kredit fəaliyyətindəki nisbi artıma baxmayaraq, bank sistemi likvidliyin əhəmiyyətli dərəcədə çox olmasına davam etdi. Bu, Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi sterilizasiya əməliyyatlarına ciddi tələbin olması ilə nəticələndi.

Vergi siyaəti də öz növbəsində dövlətin iqtisadi siyasətinin əsasının təşkil edir.

Analizimizin birinci dəyişəni vergi daxilolmalarıdır. Aşağıdakı qrafikdə 2005-ci ildə 2020-ci ilə kimi Azərbaycanda vergi daxilolmaları göstərilmişdir. Gördüyümüz kimi, vergi daxilolmalarının ən çox olduğu il 2019-cu il olmuşdur. Bundan əlavə, vergi daxilolmaları son üç ildə 7 milyard AZN-dən çox olması da müsbət hal hesab edilə bilər.

Cədvəl 16: İllər üzrə vergi daxilolmaları

Mənbə: Dövlət vergi xidmətinin məlumatları əsasında (taxes.gov.az) müəllif tərəfindən hazırlanıb.

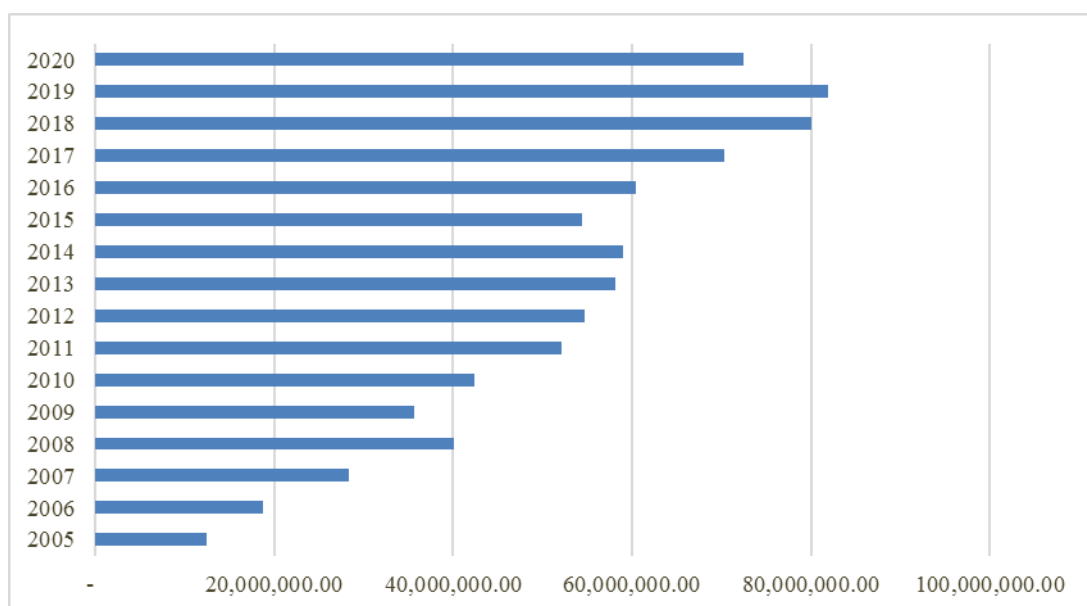
Bu rəqəmlər analiz etmək üçün böyük olduğundan onların \log_{10} ifadəsində dəyərini taparaq analiz üçün hazır formaya gətiririk.

Cədvəl 17: Dövlət vergi daxilolmaları (Log₁₀) ifadəsində

İllər	Log ₁₀	İllər	Log ₁₀
2005	6.154562	2013	6.823711
2006	6.432373	2014	6.852091
2007	6.657941	2015	6.852370
2008	6.759408	2016	6.846100
2009	6.614201	2017	6.843337
2010	6.632741	2018	6.870138
2011	6.738389	2019	6.884940
2012	6.779983	2020	6.868561

Mənbə: Dövlət vergi xidmətinin məlumatları əsasında (taxes.gov.az) müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Cədvəl 18: İllər üzrə Ümumi Daxili Məhsul (min AZN)

Mənbə: Dövlət statistika komitəsinin məlumatları əsasında (stats.gov.az) müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Analizimizin ikinci dəyişəni olan ÜDM üzrə analiz etsək, yuxarıdakı qrafikdən gördüyünüz kimi, Azərbaycandan ÜDM-in ən çox olduğu il 2019-cu ildə olub, belə ki həmin il 81 milyard AZN ÜDM yaranmışdır. Lakin 2020-ci ildə bu rəqəm azalaraq 70 milyard manata düşmüşdür. Vergi daxilolmalarında olduğu kimi ÜDM-də də rəqəmlər böyük olduğundan bunları analizimizə Log₁₀ ifadəsində daxil edəcəyik.

Cədvəl 19: Ümumi Daxili Məhsul (Log10) ifadəsində

İllər	Log ₁₀	İllər	Log ₁₀
2005	7.097691	2013	7.7647886
2006	7.272913	2014	7.7709551
2007	7.452714	2015	7.7354392
2008	7.603547	2016	7.7812181
2009	7.551468	2017	7.8471888
2010	7.628031	2018	7.9035891
2011	7.716688	2019	7.9132638
2012	7.738334	2020	7.8599317

Mənbə: Dövlət statistika komitəsinin məlumatları əsasında (stats.gov.az) müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Cədvəl 20: Vergi daxilolmaları ilə ÜDM arasındakı əlaqənin ekonometrik modeli

Dependent Variable: VD
Method: Least Squares
Date: 05/05/21 Time: 21:34
Sample: 2005 2020
Included observations: 16

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
UDM	0.828301	0.069185	11.97230	0.0000
C	0.375966	0.530477	0.708732	0.4901
R-squared	0.911018	Mean dependent var		6.724375
Adjusted R-squared	0.904663	S.D. dependent var		0.197280
S.E. of regression	0.060914	Akaike info criterion		-2.642246
Sum squared resid	0.051947	Schwarz criterion		-2.545672
Log likelihood	23.13797	Hannan-Quinn criter.		-2.637300
F-statistic	143.3360	Durbin-Watson stat		0.976417
Prob(F-statistic)	0.000000			

Mənbə: Eviews proqramının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Yuxarıdakı model ÜDM ilə Vergi daxilolmaları arasındakı əlaqəni göstərir. Cədvəldə, ÜDM Vergi daxilolmalarının illər üzrə həcmindən asılıdır. Belə ki, F-statistic kəmiyyətinin 5%-dən aşağı olması aldığımız nəticəni əhəmiyyətli edir, yəni model elmi cəhətdən doğru qurulmuşdur. Eyni zamanda R-squared kəmiyyətinin 91% olması ona deməyə əsas verir ki, asılı dəyişənlərin 91%-i əsas dəyişəni izah etməyə imkan verir. Bu da olduqca yüksək rəqəmdir. Belə ki, statistik səviyyə baxımından R-squared kəmiyyəti 50%-dən yuxarı olarsa modelin doğruluq payı daha çoxalır. Modeldən aldığımız nəticəyə görə Vergi daxilolmalarının 1 vahid artması, müstəqil dəyişənimiz olan ÜDM-in 83%

artmasına səbəb olur. Yəni ekonometrik analiz, Azərbaycan iqtisadiyyatının vergi daxilolmalarından əldə edilən gəlirlərdən olduqca asılı olduğunu göstərir.

Cədvəl 21: Vergi daxilolmaları ilə ÜDM arasındakı əlaqənin ekonometrik modeli

Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey				
Null hypothesis: Homoskedasticity				
F-statistic	7.859554	Prob. F(1,14)	0.0141	
Obs*R-squared	5.752764	Prob. Chi-Square(1)	0.0165	
Scaled explained SS	3.157617	Prob. Chi-Square(1)	0.0756	

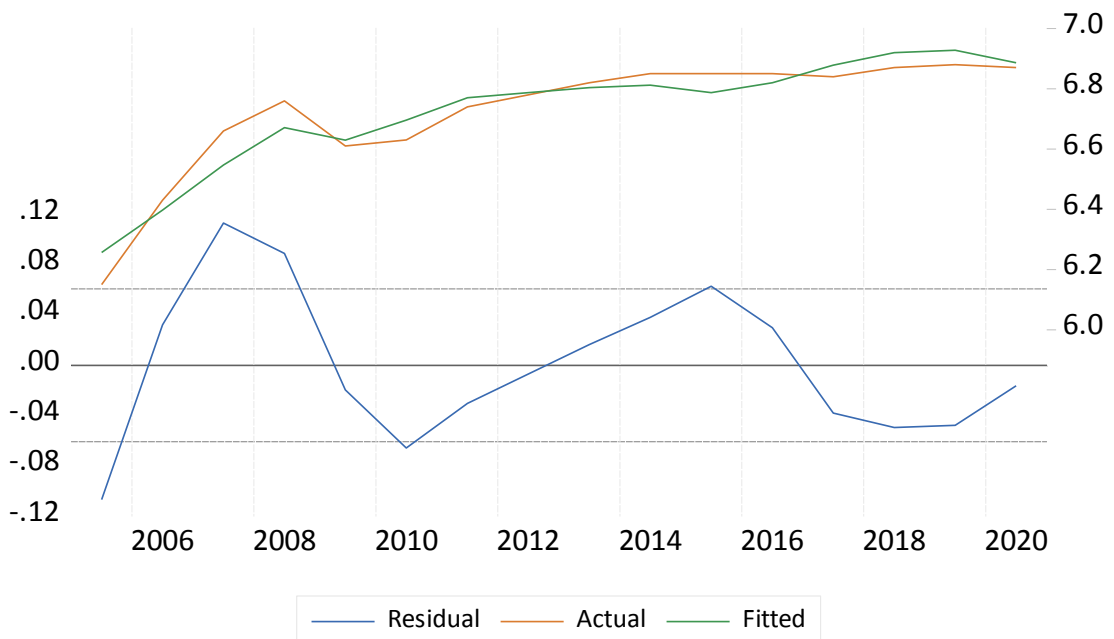
Test Equation:				
Dependent Variable: RESID^2				
Method: Least Squares				
Date: 05/05/21 Time: 21:49				
Sample: 2005 2020				
Included observations: 16				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	0.084417	0.028965	2.914423	0.0113
UDM	-0.010591	0.003778	-2.803490	0.0141

R-squared	0.359548	Mean dependent var	0.003247	
Adjusted R-squared	0.313801	S.D. dependent var	0.004015	
S.E. of regression	0.003326	Akaike info criterion	-8.457602	
Sum squared resid	0.000155	Schwarz criterion	-8.361028	
Log likelihood	69.66082	Hannan-Quinn criter.	-8.452657	
F-statistic	7.859554	Durbin-Watson stat	2.521044	
Prob(F-statistic)	0.014083			

Mənbə: Eviews proqramının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Heteroskedasticity analizi etdikdə, yəni modelimizdə staistik xətlərin olub-olmamasını göstərən testi etdikdə, F-statistik kəmiyyətinin ehtimalının 5%-dən aşağı olduğunu görürük, bu isə modelimizin Heteroskedasticity xətasının aşkar edilmədiyinin göstəricisidir.

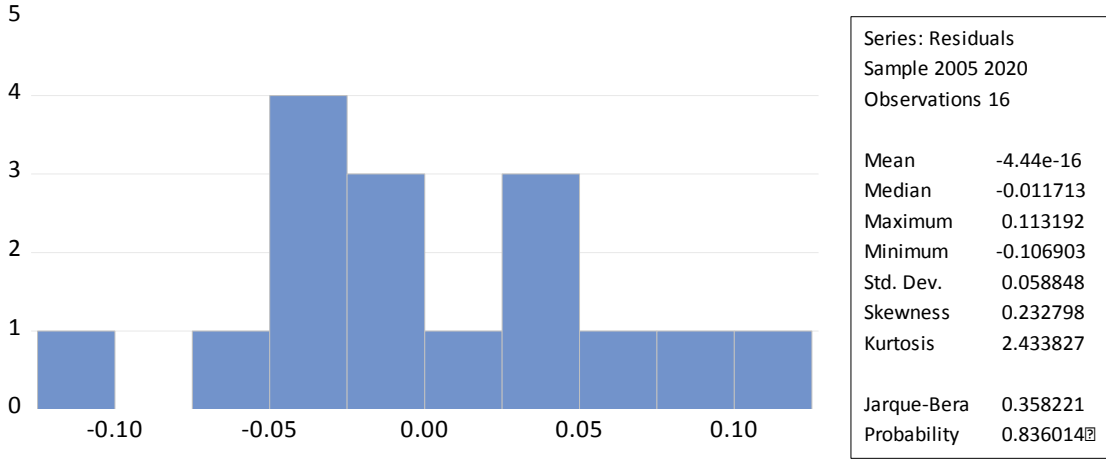
Cədvəl 22: Vergi daxilolmaları ilə ÜDM arasındakı əlaqənin ekonometrik modeli

Mənbə: Eviews proqramının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Yuxarıdakı qrafikdə dəyişənlərin xətalardan uzaqlıq səviyyəsi göstərilmişdir. Gördüyümüz kimi, 2006-2008-ci illərdə dəyişənlərimiz xəta səviyyəsinə yaxınlaşsa da, 2008-ci ildən sonra aradakı məsafə xeyli böyümüşdür.

Cədvəl 23: Vergi daxilolmaları ilə ÜDM arasındakı əlaqənin ekonometrik modeli

Mənbə: Eviews proqramının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

İstifadə edilən datalar 2005-2020-ci illər arası olub, ümumi müşahidə edilən dəyişənlərin sayını 16-a çıxarmışdır. Normal paylanma zamanı dəyişənlər 40 və daha artıq olmalıdır. Bizdə isə dəyişənlər bu saydan az olduğu üçün ekonometrik modelimiz normal paylanmaya sahib deyil.

III FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ DÖVLƏTİN İQTİSADI SİYASƏTİNİN REALLAŞMA İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. İqtisadi inkişafın təmin olunmasında dövlətin iqtisadi siyasətinin rolunun reallaşa istiqamətləri

Son zamanlarda Azərbaycan Respublikasında gedən proseslər, iqtisadi, sosial və siyasi sferalarda əhəmiyyətli dəyişikliklər, habelə davam etməkdə olan pandemiya şəraiti respublikanın inkişafını davam etdirmək üçün yeni şəraitə və yeni iqtisadi inkişaf formalarına keçmə yollarının axtarılmasını vacib hesab edir. Bu mənada regionların inkişafının həlli çox aktualdır.

Bazara münasibətləri şəraitində iqtisadi inkişafın və ya digər məsələlərin həlli böyük əhəmiyyətə kəsb edir. İqtisadi inkişaf proqramlarının işlənilib hazırlanması, respublikanın bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənən regionlarının layihələşdirilməsi, proqnozlaşdırılması, proqramlaşdırılması işində bu məsələlərin həlli vacib rol oynayır.

Ölkə miqyasında siyasətin işlənilib hazırlanmasında, iqtisadi islahatların reallaşdırılması kontekstində regionların inkişafının hazırkı vəziyyətini müəyyən etmək, ölkənin özünə məxsus sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərini, regional inkişaf amillərini və əsaslı istiqamətlərini, regional siyasətin hazırkı durumunu öyrənmək daha məqsəduyğun olar.

Azərbaycan Respublikasını iqtisadi və siyasi müstəqilliyi əldə etdikdən sonra regional inkişafayeni məzmununda yanaşması zəruriyyəti yarandı. Respublikanın güclü iqtisadi inkişaf etdiyi dövrdə ölkənin inkişaf prinsiplərini və istiqamətlərini tezliklə müəyyən etmək lazımdır. Bu məsələdə regionların iqtisadi inkişafında strateji plan əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkənin iqtisadi inkişafının strateji planı idarəetmə sənədi olub regionun inkişafına dair qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərən aşağıdakı xarakteristikaları əks etdirir:

- Ölkənin inkişafının əsas məqsədləri;
- qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olma yolları;

- reallaşdırılması yüksək nailiyyətlərə imkan verəcək potensial ehtiyatlar;
- müəyyənlanmış istiqamətlər üzrə hərəkətin təşkili metodları;
- qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün lazımi resurslar;
- resurslardan səmərəli istifadə üsulları;

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının planı onun müdiriyyətinə və bütün region cəmiyyətinə birgə fəaliyyət göstərməyə şərait yaradır. Strateji plan tək-cə inzibati sənəd deyildir, o, daha çox iqtisadi və siyasi prosesin iştirakçıları da daxil olmaqla regional inkişaf prosesinin bütün iştirakçılarını əhatə edir. Nəticədə, o, regionun bütün sahələrində səmərəli strategiyaların qurulması mexanizmi və səmərəli tətbiq edilməsini, strateji əməkdaşlığı özündə ehtiva edən vacib amildir.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının mühüm xarakteristikalarına aşağıdakılar daxildir:

- Ölkənin güclü və zəif tərəflərini müəyyənləşdirir və insanların həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq və sahibkarlığı inkişaf etdirməklə regionun rəqabət qabiliyyətli sahələrini aşkara çıxararaq onu inkişaf etdirir;

- Ölkənin inkişaf uzunmüddətli strategiya əsasında hazırlanaraq malların və xidmətlərin istehsalçıları, investorları, idarəetmə orqanlarını və əhalini fikir və prinsipləri özündə əks etdirir;

- bütün ölkə üzrə qüvvələrin birgə fəaliyyəti nəticəsində, qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində yaranır.

- həmçinin bu günlük və uzunmüddətli dövrə uyğun yaradılır. Bu tək-cə uzunmüddətli planlar deyil, eyni zamanda fəaliyyət planıdır.

Dövlətin iqtisadi siyasətini həyata keçirilərkən başlıca olaraq əhalinin rifah səviyyəsini yüksəltmək üçün hansı bazanı yaratmaq tələb olunur suallarına cavab verməlidir. Dövlətin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi birbaşa istehsalın inkişafından asılıdır. Bu səbəbdən dövlətin iqtisadi inkişafının aşağıdakı başlıca istiqamətləri müəyyən edilir:

- yüksək əmək haqqı olan iş yerlərinin yaradılması;
- dövlətə yeni istehsalın cəlbi;
- mövcud istehsalı inkişaf etdirmək;

- istehsalın strukturunu əsaslı yeniləşdirmək;
- regional yerli məhsulun daşınması və satışı metodlarını inkişaf etdirmək;

Dövlətin iqtisadi siyasət həyata keçirərkən aşağıdakı mərhələlərdə təsəvvür etmək olar:

1. İnkişafın məqsədlərini müəyyənləşdirmək;
2. dövlətin inkişafına təsir göstərən xarici mühit amillərini təhlil etmək;
3. dövlətin iqtisadiyyatının güclü və zəif tərəflərini müəyyən etmək;
4. Mövcud üstünlüklərdən istifadə etmək və yeni üstünlükləri yaratmaq;
5. İnkişaf strategiyasını işləyib hazırlamaq;
6. Konkret fəaliyyət növünün həyata keçirilməsi işləyib hazırlamaq;
7. Səmərəliliyi və nəticəliliyi dəqiq təhlil etmək, məqsədlərini və həmin məqsədlərə nail olma yollarını araşdırmaq.

Məqsədlərin müəyyən edilməsi iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində dövlətin əsas funksiyası olduğu kimi dövlət siyasətin də əsasıdır. Adətən iqtisadi və sosial inkişafın ümumi məqsəd və vəzifələri onlardan irəli gələn konkret məqsəd və vəzifələrdən əsaslı surətdə fərqlənir.

Ümumi məqsədlər regionun hazırkı vəziyyətini xarakterizə etməlidir. Bu məqsədlərin işlənilib reallaşdırılması üçün sahibkarları, əhalini cəlb etmək lazımdır. İqtisadi inkişafın məqsədlərini qısa və dürüst şəkildə ifadə etmək üçün iqtisadçılar, ali təhsil müəssisələrinin işçilərini, bankların qulluqçularını cəlb etmək faydalı olar.

Regional inkişafın ümumi məqsədləri həmin ölkədə yaşayan əhalinin arzuladığı həyat səviyyəsini göstərir. Bu məqsədlərin formalaşmasının əsasının əhali haqqında kəmiyyət və keyfiyyət məlumatları əks etdirir. Ümumi məqsədlər kifayət qədər dəqiq olmalıdır. Ancaq “artımı stimullaşdırmaq” kimi ifadələrlə bu məqsədləri müəyyən etmək kifayət deyildir. Belə ki, burada hansı artımdan söhbət getməsi: əhalinin artımı, müəssisə sayının artımı, məşğul əhalinin sayının və ya satışın həcmının artımı, bütün hüquqi şəxslərin gəlirlərinin artımından, yaxud yerli sənaye, ticarət və ya başqa sahələrin artımından danışılması aydın deyildir.

Məqsədləri daha aydın şəkildə konkret ifadə etmək lazımdır. Misal olaraq aşağıdakılar təklif olunur:

- kənd təsərrüfatı sahələrində məşğul olanların xüsusi çəkisini iki dəfə artırmaq;
- kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanların xüsusi çəkisini artırmaqla, onu sənayedə məşğul olanlara çatdırmaq;
- kiçik sənayə müəssisələrin miqdarını 50% artırmaq;
- regionda 50 yeni sahibkarlıq subyekti yaratmaq və.s.

Dövlətin siyasətinin ikinci mərhələsində xarici mühitin (ÜDM-in artımı, investisiya mühiti, müxtlif risklər, inflyasiya, iqtisadi artımın perspektivləri) əsas amilləri təhlil edilir, regionun çıxış səviyyəsini, start vəziyyətini nəzərə almaqla ona bənzər regionların iqtisadi inkişafı ilə müqayisəli təhlili aparılır və beləliklə, regional inkişafa təsir edən xarici amilləri üzrə çıxarılır. Xarici mühitə həmçinin coğrafi vəziyyət və iqlim, Azərbaycandakı makroiqtisadi vəziyyət, dünya və Azərbaycan iqtisadiyyatında müsbət amillər, demoqrafik meyillər və s. əhatə edir. Daxili mühit amillərinə isə resurslar və onların əlverişliyi (təhsil, insan resursları, texnologiyalar, əsas fondlar, daşınmaz əmlak, maliyyə ehtiyatları), sahibkarlıq və investisiya mühitini özündə birləşdirir.

İqtisadiyyatın güclü və zəif tərəflərin (potensialın) inkişafının təhlili mərhələsində sosial, iqtisadi, ekoloji və institusional xarici mühitin inkişafı üçün cəlb edilməsi mümkün olan xarici resurslar (insan, maliyyə, təbii, institusional) dəqiqləşdirilir və qiymətləndirilir

İqtisadi siyasətin mövcud və yaradılan üstünlüklərindən istifadə mərhələsində aşağıdakı formada baxılır:

- dövlətin mövcud olan üstünlüklərindən (yerləşmə yeri, bazarlara yaxınlıq, demoqrafik fəqliliklər, infrastrukturun inkişafı) istifadə imkanlarının nəzərdən keçirilir;
- dövlətin iqtisadi inkişafında əvvəllər həyata keçirilən proqramların nəticələri müzakirə edilir;

- dövlətin iqtisadi inkişafın idarə edilməsində həyata keçirilən tədbirlərin nailiyyətləri və zəif cəhətlərinin səbəbləri araşdırılır;
- dövlətin inkişafın daxili amilləri, əsas və əlavə sahələri müəyyənləşdirilir, yəni, regionun sənayenin hansı mərhələsində olması dəqiqləşdirilir;
- iqtisadiyyatın hansı sahələrində hansı amillər hesabına əlavə dəyər yaratmaq olar və bunun əsasında regionun iqtisadi inkişafının məqsədləri bir daha dəqiq araşdırılır.

Hazırkı vəziyyətdə bəzi dövlətin sənayenin və infrastrukturun zəif inkişaf etməsi, həmçinin həmin regionlarda xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsi imkanlarını nəzərə alaraq regional fəqlilikləri yalnız istehsal sahələrində deyil, həm də xidmət sferasında axtarmaq lazımdır (http://lib.bbu.edu.az/read.php?item_type=lecture&file_type=pdf&file=270).

Dövlətin inkişafını şərtləndirən əsas amillərdən biri də keyfiyyətli rabitə infrastrukturunun olmasıdır. Hazırkı dövrdə müasir kommunikasiya xətləri, regional kompyuter şəbəkələrinin inkişafı, internetə əlaqələrinin çoxşahəli olması regional inkişafda dəmir yollarının əhəmiyyətinə bənzəyir. Eyni zamanda, regionların inkişafında vacib və əhəmiyyətli amillərdən biri yüksək səviyyədə ixtisaslaşmış regional kadrların hazırlanması və saxlanmasıdır.

Ümumiyyətlə, iqtisadi siyasət inkişaf etmiş ölkələrdə daha çox istifadə olunur. Bunun da səbəbi regional siyasətin həyata keçirilməsi üçün kullu miqdarda vəsaitin tələb olunmasıdır. Ancaq bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, regional siyasət inkişaf etməkdə olan və zəif inkişaf etmiş ölkələrdə ciddi problem şəklində üzə çıxır və onun həll olunması çoxlu pul vəsaiti tələb edir, çox vaxt bu vəsait çatışmazlığına bu ölkələr bəzən Beynəlxalq Valyuta Fondundan uzunmüddətli kreditlər əldə edirlər. Bir məsələni də qeyd etmək istərdim ki, hansı ölkələrdə ki regional siyasət düzgün şəkildə həyata keçirilir orada iqtisadi inkişafa nail olunur və yaxud da əksinə.

İqtisadiyyatın inkişafının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və ona nəzarətin həyata keçirilməsi həmçinin ölkəmizin imkanlarına uyğun araşdırılması və öyrənilməsi vacib amildir. Birinci növbədə regionların təbii ehtiyatlarının

zənginliyinin bir-birindən fərqlənməsidir. İkinci isə burada yaşayan əhalinin həyat səviyyəsinin, nəqliyyat və coğrafi strukturunun fərqlənməsidir. Bütün bunları nəzərə alaraq ölkədə həm səmərəli regional siyasətin qurulması, həm də vergi potensialının artırılması məsələləri dövlətin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir.

Dövlətin iqtisadi inkişafının yüksəldilməsində vergi siyasətinin mühüm rolu vardır. Buna səbəbdən dövlət tərəfindən regionlarda həyata keçirilən vergi tənzimlənməsi tədbirləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki vergilər yerlərdə həm təsərrüfat fəaliyyətinə həm də sahibkarlara birbaşa və dolaylı yoldan təsir edir. Vergi tənzimlənməsinin əsas cəhəti odur ki, təkrar istehsalat birbaşa və dolaylı yoldan təsiri elmi cəhətdən əsaslandırılmış olmalıdır. Həyata keçirilən vergi tənzimlənməsi üsullarına aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Vergi güzəştləri. Investisiyaların təşviqi üçün vergi güzəştlərinin verilməsi dünya ölkələrində ən çox istifadə olunandır, sübutlar göstərir ki, onların heç bir təşviq verilmədiyi təqdirdə əldə ediləcək səviyyədən yuxarı və daha çox artan investisiyaların cəlb edilməsindəki təsirləri çox vaxt şübhə doğurur. Nominal yenidən qurulma yolu ilə yeni müəssisələr adı altında gizlənmiş mövcud müəssisələr tərəfindən vergi güzəştlərindən sui-istifadə edilə bildiyindən, onların gəlirləri yüksək ola bilər. Üstəlik, əksər vergi güzəştlərinin əsas hədəfi olan xarici investorlar bir ölkəyə daxil olmaq qərarlarını vergi güzəştləri olan bir çox amilə (təbii qaynaqlar, siyasi sabitlik, şəffaf tənzimləmə sistemləri, infrastruktur, bacarıqlı işçi qüvvəsi kimi) əsas götürürlər. Vergi güzəştləri xarici investor üçün də şübhə doğuran bir şey ola bilər, çünki həvəsləndiricilərin həqiqi faydalanıcısı investor olmaya bilər, əksinə öz ölkəsinin xəzinəsidir. Bu, ev sahibliyi etdiyi ölkədəki vergidən qurtulan hər hansı bir gəlir investorun vətəni tərəfindən vergiyə cəlb edildikdə baş verə bilər.

Vergi güzəştləri bir növ bazar uğursuzluğunu, xüsusən də xarici təsirləri əhatə edən (vergi güzəştinin konkret faydalanıcısından kənar iqtisadi nəticələr) həll etdikdə əsaslandırılı bilər. Məsələn, iqtisadiyyatın qalan hissəsində əhəmiyyətli müsbət xarici təsirlər göstərməyi vəd edən yüksək texnologiyalı sahələrin

inkişafına yönəlmiş təşviqlər ümumiyyətlə qanuni olur. Hələlik hədəfli təşviqlərin verilməsi üçün ən cəlbədar hal regional inkişaf ehtiyaclarının ödənilməsidir.

Vergi tətilləri. Vergi güzəştlərinin bütün formalarından vergi tətilləri (müəyyən bir müddətə vergi ödəməkdən azadolma) ölkəmizdə də istifadə olunur. İdarə edilməsi sadə olsa da, çoxsaylı çatışmazlıqları var. Birincisi, mənfəətdən asılı olmayaraq mənfəətdən azad olunmaqla, vergi tətilləri yüksək mənfəət gözləyən və bu təşviq edilməsə də investisiya qoyan bir sərmayəçinin xeyrinədir. İkincisi, vergi tətilləri vergidən yayınma üçün güclü bir təşviq yaradır, çünki vergiyə cəlb olunan müəssisələr mənfəətlərini transfer qiymətləri ilə dəyişdirmək üçün azad olanlarla iqtisadi münasibətlər qura bilər (məsələn, digər müəssisədən mallar üçün çox pul ödəmək və geri ödəmə almaq). Üçüncüsü, vergi tətlinin müddəti, mövcud investisiyaların yeni investisiyalar kimi yaradıcı şəkildə yenidən qurulması yolu ilə investorlar tərəfindən sui-istifadə və genişləndirilməyə meyllidir (məsələn, eyni layihəni fərqli bir ad altında, lakin eyni mülkiyyət ilə bağlamaq və yenidən başlatmaq). Dördüncüsü, vaxta bağlı vergi tətilləri, ümumiyyətlə iqtisadiyyat üçün daha uzunmüddətli layihələr üçün o qədər də faydalı olmayan qısamüddətli layihələri cəlb etməyə meyllidir. Beşincisi, vergi tətlinin büdcəyə gəlir dəyəri nadir hallarda şəffaf olur, əgər tətildən həzz alan müəssisələrin vergi formaları təqdim etmələri tələb olunmursa. Bu vəziyyətdə, hökumət gəlir gətirməyən və müəssisə vergi orqanları ilə işləmək məcburiyyətində qalmamaq üstünlüyünü itirən mənbələri vergi idarəsinə xərcləməlidir. (Rzayev Z.H., 2007)

Vergi kreditləri və investisiya ehtiyatları. Vergi tətilləri ilə müqayisədə vergi güzəştləri və investisiya ehtiyatları bir sıra üstünlüklərə malikdir. Xüsusi investisiya növlərini təşviq etmək üçün vergi tətillərindən daha yaxşı hədəflənirlər və gəlirlərinin dəyəri daha şəffafdır və nəzarəti daha asandır. Vergi kredit sistemi idarəetməsinin sadə və effektiv yolu ixtisaslı bir müəssisəyə verilən kreditin məbləğini müəyyənləşdirmək və bu məbləği mühasibat yazılışı şəklində xüsusi vergi hesabına yatırmaqdır. Bütün digər cəhətlərdən, müəssisə, vergi bəyannamələrini təqdim etmə öhdəliyi də daxil olmaqla, bütün tətbiq olunan vergi qaydalarına tabe olaraq adi bir vergi ödəyicisi kimi davranacaqdır. Yeganə fərq,

gəlir vergisi öhdəliklərinin vergi hesabından çıxarılan kreditlərdən ödənilməsi olmalıdır. Bu şəkildə, büdcə gəlirləri və müəssisə üçün hələ də mövcud olan vergi güzəştlərinin miqdarı barədə məlumatlar həmişə mövcuddur. İnvestisiya ehtiyatları sistemi oxşar nəticələr əldə edərək vergi borcları ilə eyni şəkildə idarə oluna bilər.

Vergi kreditləri və investisiya ehtiyatları ilə əlaqəli iki zəif cəhət var. Birincisi, bu təşviqat, aktivin hər dəfə dəyişdirdikdə əlavə kredit və ya ehtiyatın mövcud olması səbəbindən seçimi qısamüddətli kapital aktivləri lehinə təhrif etməyə meyillidir. İkincisi, ixtisaslı müəssisələr birdən çox kredit və ya müavinət tələb etmək üçün eyni aktivləri sataraq və ya satın alaraq və ya təşviq ala bilməyən müəssisələr üçün satın alma agenti kimi çıxış edərək sistemdən sui-istifadə etməyə cəhd edə bilərlər. Bu təhlükələri minimuma endirmək üçün sistemə təhlükəsizlik tədbirləri qoyulmalıdır (Cabbarlı T.Ə.,2018).

*Sürətli amortizasiya.*Sürətli amortizasiya şəklində vergi güzəştlərinin verilməsi vergi tətilləri və vergi kreditləri və investisiya ehtiyatlarının bütün üstünlükləri ilə əlaqəli ən az çatışmazlıqlara sahibdir və sonuncunun açılış zəifliyini aradan qaldırır. Sadəcə bir aktivin amortizasiyasını sürətləndirmək, aktivin köhnəlməsini ilkin dəyərindən çox artırmadığı üçün qısamüddətli aktivlərin xeyrinə çox az təhrif yaranır. Üstəlik, sürətləndirilmiş amortizasiyanın əlavə iki xüsusiyyəti var. Birincisi, ilk illərdə unudulmuş gəlir (sürətlənməyə nisbətən) aktivin ömrünün sonrakı illərində ən azı qismən bərpa olunduğundan, ümumiyyətlə ən az xərc tələb edir. İkincisi, sürətlənmə yalnız müvəqqəti olaraq təmin edilərsə, bu, qısa müddətli investisiyalarda əhəmiyyətli bir artım yarada bilər.(Howell Zee, 2010)

*İnvestisiya subsidiyaları.*İnvestisiya dotasiyaları (özəl investisiyalar üçün dövlət fondları təmin etmək) asan hədəflənmə üstünlüyünə sahib olsa da, ümumiyyətlə olduqca problemlidirlər. Bunlar hökumət tərəfindən cəhdən kənar xərcləri önə çəkir və gəlirli investisiyalar qədər cana gəlməyən investisiyalardan da faydalanırlar. Beləliklə, investisiya subsidiyalarının istifadəsi nadir hallarda məsləhət görülür.

Dolayı vergi güzəştləri. Dolayı vergi güzəştləri, məsələn, xammal və əsas malların ƏDV-dən azad edilməsi, sui-istifadəyə meyllidir və faydası şübhəlidir. İxracat istehsalında istifadə olunan xammal və əsas malların idxal tariflərindən azad edilməsi bir qədər daha haqlıdır. Bu istisnanın çətinliyi, əlbəttə ki, azad edilmiş alışların həvəsləndiricinin təyin etdiyi kimi istifadə olunmasını təmin etməkdədir. Perimetrləri gömrük nəzarəti ilə təmin edilmiş ixracat istehsal zonalarının yaradılması bu sui-istifadə üçün tamamilə şəffaf olmasa da faydalı bir vasitədir.

Həvəsləndirmə mexanizmləri. Vergi güzəştlərinin işə salına biləcəyi mexanizm həm avtomatik, həm də mülahizəli ola bilər. Avtomatik həvəsləndirmə mexanizmi, investisiyanın iqtisadiyyatın müəyyən sahələrinə minimum sərmayə qoyuluşu kimi aydın şəkildə göstərilən obyektiv kriteriyalara cavab verdikdən sonra avtomatik olaraq təşviq almasına imkan verir. Müvafiq orqanlar yalnız seçmə meyarlarına cavab verməsini təmin etməlidirlər. Mülhaizəyə bağlı bir həvəsləndirmə mexanizmi, təşviq verən orqanlar tərəfindən subyektiv dəyər mühakiməsi əsasında təşviqat üçün tətbiqetmənin rəsmi olaraq təyin edilmiş kriteriyalar olmadan təsdiqlənməsi və ya rədd edilməsini əhatə edir. Müstəqil bir həvəsləndirmə mexanizmi, səlahiyyətli tərəfindən avtomatik bir mexanizmdən daha üstün kimi görünə bilər, çünki onlara daha çox rahatlıq verir. Bu üstünlüyün, ehtimal ki, mülahizə ilə əlaqəli müxtəlif problemlər, xüsusən də qərar qəbuletmə prosesində şəffaflığın olmaması ilə nəticələnmə bilər ki, bu da öz növbəsində korrupsiyanı təşviq edə bilər. Avtomatik bir həvəsləndirmə mexanizminə sahib olma narahatlığı müstəsna hallarda işləmə mülahizəsini itirməkdirsə, üstünlük veriləcək təminat, seçim meyarlarını mümkün qədər dar və spesifik bir şəkildə formalaşdırmaq olar, belə ki, stimullar yalnız ən yüksək səviyyədə olan investisiyalara veriləcəkdir. Təşviq vermə prosesində mülahizəli elementi minimuma endirmək məsləhətdir (Paşayev T.Ə., 2015).

Azərbaycanda uzun illərdir ki, həyata keçirilən uğurlu iqtisadi siyasətin nəticəsi olaraq ölkədə dayanıqlı və sabit iqtisadi sistem formalaşmış, regionlarda

istehsal və sənaye sahələrində yüksək nailiyyətlər əldə edilmiş, iqtisadiyyatda özəl sektorun xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir.

Əmək haqqı üçün hesablanan sosial sığorta ayırmalarının yüksək olması vergi ödəyicisi olan sahibkarlıq subyektlərinin real gəlirlərinin təhrif olunmasına gətirib çıxarır. Burada vergi ödəyiciləri əmək haqqı fondunun azalmasına maraqlı olurlar. Sosial sığorta ayırmalarının yüksək dərəcələrinin olması istehlaka yönləndirilən vəsaitin məhdudlaşdırılması və əhalinin Sosial Müdafiə Fondunun büdcəsinin təmin olunması ilə əsaslandırılır. Belə tənzimlənmə nəticəsində məhsulun (işin və ya xidmətin) maya dəyərində əmək haqqı xərclərinin payı nəzərə çarpacaq dərəcədə aşağı düşür və bu da əhali gəlirlərinin artım sürətinin zəif olması ilə əlaqədardır. Buradan belə nəticə çıxır ki, vergi daxilolmalarının səviyyəsinin yüksəlməsinə əmək haqqının azalması deyil, əksinə, istehlakın artmasını və fiziki şəxslərin gəlir və istehlak vergiləri üzrə daxilolmaların yüksəldilməsini yaradan artım səbəb olacaqdır.

Yerli bücələrin gəlirlərinin artması, regional iqtisadiyyatın inkişaf etməsi, büdcədən regionlara ayrılan dotasiyaların, subsidiyaların azalması, idarəetmə xərclərinin azalması vergi siyasətinin başlıca nəticələridir. Təkmilləşdirilmiş vergi siyasətinin həyata keçirilməsi regionların vergi potensialının və gəlirlərinin artımına, ölkən və regionların iqtisadiyyatının inkişafına səbəb ola bilər. Optimal vergi siyasətinin əsas amillərinə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- Yerli büdcələrinin gəlirlərinin artırılması məqsədi ilə regionlarda istehsal müəssisələrinin yaradılmasına şərait yaratmaq, vergilərdən azad etmək, vergi güzəştləri tətbiq etmək lazımdır. Amma bu iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış olmalı və dövlətin də maraqlarını müdafiə etməlidir.
- Daxili bazarın inkişafına təkan verəcək gömrük siyasətini təkmilləşdirmək üçün yeni qaydalar qəbul etmək vacibdir.
- İstehsal sahələrində hər hansı bir vergi dərəcəsini müəyyən müddətlik aşağı endirməklə vergi ödəyicilərinin sayını da artırmaq olar.
- Regionlarda iqtisadiyyatın prioritet sahələrini nəzərə almaqla vergi sistemində müvafiq təkmilləşdirmə aparmaq lazımdır. Yəni regionda hansı məhsul

istehsalına müvafiq olaraq vergi drəcələri dəyişkən olmalıdır.

- Ən gəlirli sahələrdən biri olan turizm və xidmət sektorunu regionlarda inkişaf etdirmək lazımdır. Xüsusən də yeni azad olunmuş regionlarda əlverişli turizm-rekreasiya ehtiyatlarının mövcudluğu buna imkan verir.

3.2. Dövlətin iqtisadi siyasəti mexanizminin təkmilləşdirilməsi

Dövlətin iqtisadi (struktur) siyasətinə təsir göstərən bir sıra amillər var, məsələn, dövlətin sahibkarlığı stimullaşdırmaqda marağı, vergi sistemində sahibkarlar üçün bəzi güzəştlərin olması, etibarlı və möhkəm bir bank sisteminin yaradılması, əqli, əqli mülkiyyət və patent hüquqları. və s. tərəfindən ciddi qorunma göstərə bilərik.

Son onilliklərdə Azərbaycanda aparılan səmərəli və uğurlu iqtisadi islahatlar ölkəmizdə sahibkarlığın formalaşması və inkişafı və iqtisadiyyatda rolunun daha da artması üçün geniş imkanlar açdı. Sahibkarlığın inkişafı üçün vacib qanunvericilik bazası yaradılmış, sahibkarların hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin qorunması, sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli dövlət tənzimlənməsi və iş mühitinin yaxşılaşdırılması üçün vergi güzəştləri qəbul edilmişdir.

Ticarət mühitinin əsas amillərindən biri də vergi yüküdür. Vergi yükü nə qədər az olsa, ölkə iş baxımından bir o qədər cəlbedicidir. Vergi yükü vergi gəlirlərinin ÜDM-dəki faizidir. Vergi güzəştlərinin vergi gəlirlərini azaltdığı üçün vergi yükünün səviyyəsinə də təsir etdiyi aydındır.

2014-2019-cu illərdə Azərbaycan Respublikasında vergi siyasətinin dinamikası Cədvəl 14-də öz əksini tapmışdır.

Göründüyü kimi, nəzərdən keçirilən dövrdə vergi yükünün səviyyəsi 12.05 - 9.4% arasında dəyişmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük gəlirləri, sosial müdafiə və işsizlikdən qorunma fondlarına daxilolmalar, habelə vergi güzəştlərinin vergi gəlirlərinə təsiri barədə məhdud statistik məlumatlar gömrük gəlirləri, sosial müdafiə və işsizlikdən qorunma fondlarına daxilolmalar nəzərə alınmırdı.

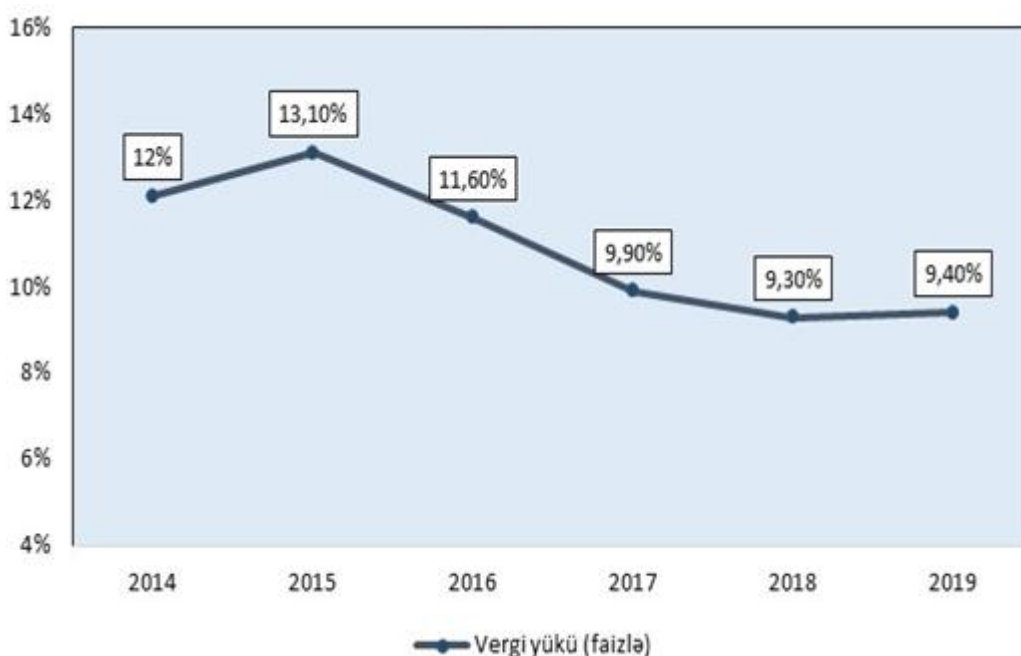
Cədvəl 24: 2014-2019-cu illərdə vergi yükü göstəricisinin dinamikası

İllər	2014	2015	2016	2017	2018	2019
ÜDM (mln manat)	59014,1	54380,0	60425,20	70337,8	79797,3	81681,0
Vergi daxilolmaları (mln manat)	7113,6	7118,2	7015,2	6971,7	7415,5	7672,6
Vergi yükü (faizlə)	12,1	13,1	11,6	9,9	9,3	9,4

Mənbə: Dövlət Vergi xidmətinin (taxes.gov.az) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Təhlilin aparıldığı dövrdə bu göstəricinin dəyişməsi dinamikası aşağıdakı qrafikdə əks olunmuşdur.

Diaqram 1: Vergi yükü (faizlə)

Mənbə: Dövlət Vergi xidmətinin (taxes.gov.az) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Məlum olduğu kimi kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları torpaq vergisi istisna olmaqla bütün digər vergilərdən azaddırlar. Bu, kənd təsərrüfatı istehsalçılarına qanunvericilik səviyyəsində verilən böyük bir güzəstdir. ÜDM-də kənd təsərrüfatı istehsalının nisbətən yüksək nisbətdə olduğunu nəzərə alsaq, bunun vergi yükünün səviyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdiyini deyə bilərik.

Təhlil olunan dövr üçün ümumi daxili məhsulun və kənd təsərrüfatı məhsulunun dinamikası Cədvəl 15-də göstərilmişdir.

Eyni zamanda, kənd təsərrüfatının ÜDM-dəki payını hesablasaq, illər ərzində yüksəliş meyli görürük. Artıq qeyd edildiyi kimi, bu artımın əsas səbəbi kənd təsərrüfatında vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsidir.

Gördüyünüz kimi, nəzərdən keçirilən dövrdə kənd təsərrüfatı istehsalında davamlı bir artım var. Bu artımın əsas səbəblərindən biri kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları üçün vergi güzəştləridir.

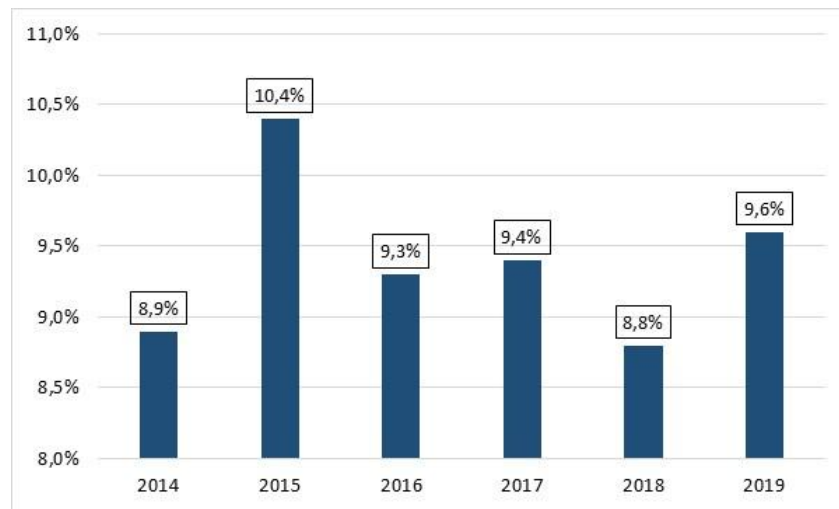
Cədvəl 25: ÜDM-in və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının dinamikası

İllər	ÜDM (mln AZN)	K/T həcmi (mln AZN)	ÜDM-də xüsusi çəkisi (%)
2014	59014,1	5225,8	8,9
2015	54380,0	5635,3	10,4
2016	60425,2	5632,4	9,3
2017	70337,8	6580,0	9,4
2018	79797,3	7010,0	8,8
2019	81681,0	7836,7	9,6

Mənbə: Dövlət Vergi xidmətinin (taxes.gov.az) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb .

Ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı dövlət siyasətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bu sahədə son 10 ildə müəssisələrə dövlət büdcəsindən 2,2 milyard manat güzəştli kredit verilib və yeni sahələrin inkişafı üçün müasir bir infrastruktur yaradılıb. 190 Vergi Məcəlləsindən bir çox məqalədə edilən dəyişikliklər sahibkarların şəffaf və müasir şəkildə fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratdı.

Qrafik 5: Kənd təsərrüfatının ÜDM-dəki xüsusi çəkisi

Mənbə: Dövlət Vergi xidmətinin (taxes.gov.az) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb .

Dəyişikliklərin əsas məqsədi ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafına dövlət dəstəyini gücləndirmək, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün optimal şərait yaratmaqdır. İnkişaf etmiş ölkələrin ümumi daxili məhsulunun 70-80 faizini kiçik və orta müəssisələr təşkil edir. Buna görə də kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı ölkə iqtisadiyyatının makroiqtisadi sabitliyini və inkişaf dinamikasını qorumaqda əsas məsələlərdən biridir.

Vergi Məcəlləsindəki dəyişikliklərin əksəriyyəti qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək üçün yeni üstünlüklərin tətbiq edilməsinə yönəlib. Ölkə üzrə sadələşdirilmiş verginin 2% azaldılması sahibkarların yaşayış yerlərində qeydiyyatdan keçməsinə imkan yaradacaq. Əvvəllər Bakıda sadələşdirilmiş vergi dərəcəsi 4 faiz idi, bu səbəbdən sahibkarlar rayon qeydiyyatında qalmaqla vergilərdən yayınmağa çalışdılar. Mövcud vəziyyətdə ölkədəki vergi dərəcəsi eynidir, buna görə vergi ödəyicilərinin qeydiyyatının şəffaflığı üçün şərait yaradan belə bir addım atmağa ehtiyac yoxdur. Vergi Məcəlləsi sadələşdirilmiş vergi ödəyicilərinin dairəsini də daraldır. Məsələn, xəz və zərgərlik satışı ilə məşğul olan, lisenziyalı ərazilərdə işləyən, 10-dan çox işçisi olan və dövriyyəsiindən asılı olmayaraq istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər sadələşdirilmiş vergi ödəyiciləri statuslarını itirir və gəlir və gəlir vergisinin ödəyicilərinə çevrilirlər.

Dəyişikliklərin əsas məqsədi ölkənin qeyri-neft sektorudur.

kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyini artırmaq. Beləliklə, kiçik sahibkar statusu olan vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin 75 faizi vergiyə cəlb edilmir, qalan 25 faizi isə 20 faizini ödəyəcəklər. Bu vergidən yayınma hallarını azaldacaq.

Qeyri-neft sektorunda əmək haqqı gəlir vergisinin yüksək olması səbəbindən sahibkarlar real əmək haqqı barədə məlumat verməkdən yayınırdılar. Başqa sözlə, 2500 manata qədər gəliri olan işçilərin yüzdə 14-ü və daha çox qazananların yüzdə 25-i gəlir vergisinə cəlb edildi. Yeni dəyişikliyə görə, dövlət 7 il müddətinə əmək haqqı gəlir vergisindən imtina edəcək: 8000 manata qədər, qeyri-neft sektorunda

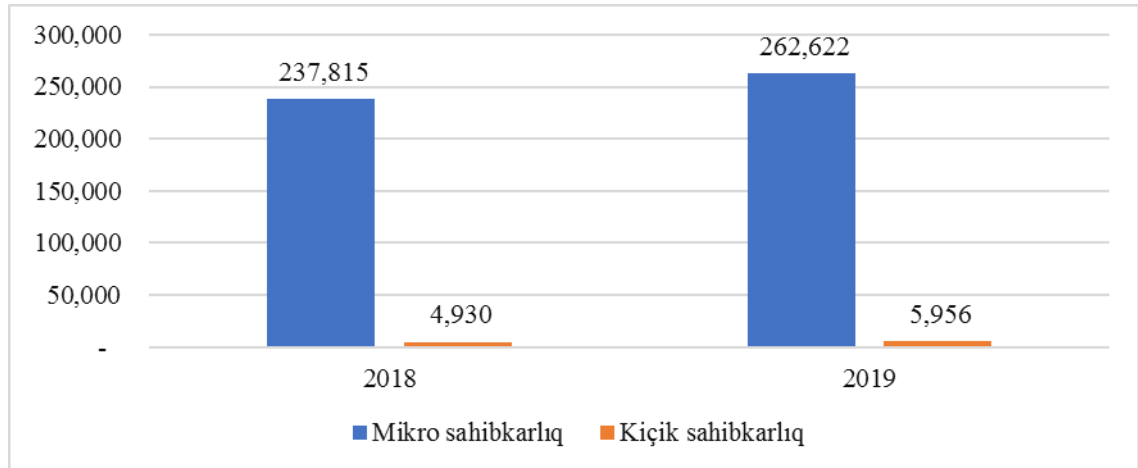
işləyənlərin maaşları ümumiyyətlə gəlir vergisindən azad edilir və daha çox qazananlara tətbiq olunur.

Sosial sığorta ödənişlərinin strukturunda müəyyən dəyişikliklər edildi. Əvvəllər təşəbbüskar sosial sığorta üçün əmək haqqı fondunun 22% -ni ödəməli idisə, indi sosial sığortanın strukturu dəyişdirilib və işçi ilə işəgötürən arasında ödəniş yükünün ədalətli bölüşdürülməsi tələb olunur. Bu, əmək haqqının hesablanmasında sahibkar-işçi üzərindəki yükün azalmasına gətirib çıxarır. Nəticədə təşəbbüskar işçilərinin sayını gizlətməyəcək ki, bu da hər bir işçinin sosial sığorta ilə təmin olunmasına və gələcəkdə hər bir işçinin pensiya hüququna səbəb olur.

Eyni zamanda, sahibkarlıq subyektlərinə tətbiq olunan bir sıra vergi güzəştləri nəticəsində həm mikro, həm də kiçik müəssisələrin sayı artmışdır. Bunu aşağıdakı cədvəldə görmək olar.

Xatırladaq ki, 2019-cu ildə Vergi Məcəlləsinə edilən dəyişikliklər nəticəsində vergi yükünün azaldılmasına imkan verən əhəmiyyətli güzəştlər sistemi tətbiq olundu. Vergi qanunvericiliyinə edilən son dəyişikliklər nəticəsində ölkədə sadələşdirilmiş vergi dərəcəsi 2 faizədək endirildi, işçilərin maaşlarının 8 min manata qədər gəlir vergisindən azad edilməsi, həmçinin mikro şirkətin gəlirlərini azaltmaq üçün ciddi vergi güzəştləri edildi. -İş yerləri yüzdə 75, kiçik və orta müəssisələr üçün əlavə vergi güzəştləri və güzəştləri təsbit edildi. Vergi Məcəlləsindəki dəyişikliklər nəticəsində, xüsusilə ticarət sektorunda işləyən müəssisələrin vergi yükündə və ya xərclərində ciddi bir azalma olmuşdur.

Qrafik 6: Mikro və kiçik sahibkarlıq subyektlərinin 2018 və 2019-cu illərdə artım trendi.

Mənbə: Dövlət Vergi xidmətinin (taxes.gov.az) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb.

“Kölgə iqtisadiyyatı” nda çalışan bir sıra vergi ödəyicilərinin uçot sisteminin tənzimlənməsi, vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması, bazarda rəqabət mühitinin təmin edilməsi istiqamətində aparılan işlər müsbət nəticələr verməkdədir. 2019-cu ilin ilk 2 ayında dövlət büdcəsinin gəlirlərində artım var. Artım neft sektorunun gəlirləri ilə deyil, qeyri-neft sektorundakı maliyyə tənzimləmələri ilə əlaqədardır ki, bu da təbii ki, ölkədə sosial proqramların həyata keçirilməsi üçün əlavə maliyyə imkanları yaradır.

Bəzən sahibkarlar qanunsuz gəlirlərin qeydiyyatını vergi yükü kimi qiymətləndirməyə çalışırlar. Ancaq bu belə deyil. Vergi ödəyicisinin vergidən yayınma və vergidən yayınma imkanlarını məhdudlaşdırması onun vergi yükünün artması demək deyil. Əksinə, sahibkarlıq üçün verilmiş vergi güzəştlərindən istifadə edən hər bir vergi ödəyicisinin qanuni olaraq əldə etdiyi güzəştlər sayəsində vergi yükü əvvəlkindən daha azdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Hazırda dövlətin inkişafının vacib şərtlərindən biri səmərəli iqtisadi siyasətinin tətbiq edilməsidir. Çünki iqtisadi siyasət həm dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin böyük hissəsini təşkil etməklə bərabər, həm də sosial-iqtisadi amillərə təsir edə bilər. Ümumi götürsək iqtisadi siyasət iqtisadiyyata, özəl sektorun inkişafına, iqtisadiyyatın bir çox sahələrində aktivliyin artmasına və büdcənin gəlirlərinin dəyişməsinə təsir göstərə bilər. Nəticə olaraq dövlətin iqtisadi inkişafının artırılmasında, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində fəallığın təmin olunmasında və bazar iqtisadiyyatına uyğun iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsində siyasi sistemi əhəmiyyətli rola malikdir. Ümumiləşdirsək, iqtisadi sistemini daim təkmilləşdirməli, bunun nəticəsində iqtisadi inkişafdən geri qalan dövlətin inkişafının stimullaşdırılması ilə həm regional inkişafa, həm də ölkə üzrə inkişafa nail olmaq olar.

Dissertasiya işində aparılmış tədqiqatlardan aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi inkişaf proqramları və iqtisadi inkişaf tədbirləri, həmçinin aparılan iqtisadi siyasəti dövlətin tarazlı inkişafını təmin etməli, istehsal olunan məhsulların istər daxili bazarda, istərsə də xarici bazarda rəqabət qabiliyyətini artırmalı, dövlətə məxsus təbii ehtiyatlar və insan kapitalından tam həcmdə və səmərəli istifadə olunmasına, istehsal sahələrində elmin imkan verdiyi nailiyyətlərdən istifadə etməklə yerlərdə təsərrüfatçılığın inkişafına və xarici o cümlədən yerli investisiyaların cəlb olunmasına şərait yaratmalıdır.

2. İndiki vəziyyətdə dövlət iqtisadi inkişaf baxımından geri qalan, çətinliklərlə üzləşən regionlar üzərində işlər aparmalı, qəbul olunmuş proqramların əsası böhranlı iqtisadiyyatın inkişafına, dövlətlər arasındakı sosial-iqtisadi fərqliliklərin azaldılmasına yönləndirilməlidir. Bu ərazilərin seçilməsi inkişaf xüsusiyyətlərinə (gəlir, işsizlik) görə deyil, həm də ekoloji və geosiyasi mühit, əhəlinin sosial durum xüsusiyyətləri də əsas götürülməlidir.

3. Həyata keçirilən bütün iqtisadi tədbirlərdə və islahatlarda dövlətin iqtisadi inkişafda prioritet məqsədləri ilə yanaşı, dövlətin coğrafi yeri (dağlıq, sərhəd və.s), təbii və iqtisadi xüsusiyyətləri əsas amil kimi qəbul olunmalıdır.

4. Son zamanlarda sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılsa da, hələ də regionlarda istehsal yönümlü sahibkarlıq zəif inkişaf etmişdir. Yerlərdə sahibkarlığın inkişafı sənaye potensialına uyğun gəlmir. Yeni yaradılan müəssisələrdə aşınma dərəcəsinin yüksək və avadanlıqların köhnə olması keyfiyyətli məhsul yaradılmasına imkan vermir. Regionların inkişafı ilk öncə böyük investisiya tələb edir. Amma xarici firma və zavodların böyük qismi Abşeron iqtisadi rayonunun payına düşür. Bunun üçündə regionlarda xarici investisiyaların cəlbi ən başlıca vəzifələrdən biridir. Regionların inkişafında mühüm rol oynayan amillərdən biri də bələdiyyələrdir. Amma Azərbaycanda bələdiyyələrin imkan və səlahiyyətləri olduqca məhduddur. Bələdiyyələrin imkanlarını artırmaqla onları regionların iqtisadi inkişafına daha aktiv sürətdə cəlb etmək olar.

5. Təklif edirəm ki, bələdiyyələrin gəlirlərini artırmaq məqsədilə Bakı şəhəri və ətraf rayonlarda fiziki şəxslərin əmlaklarının sənədləşmə işini sürətləndirmək lazımdır. Çünki bələdiyyələrin gəlirlərinin böyük hissəsini fiziki şəxslərdən alınan əmlak vergisi təşkil edir və bələdiyyələr bu vergiləri toplamaqda çətinlik çəkirlər. Burada əsas problem əmlakların çoxunun sənədsiz olması və vergidən yayınmağıdır. Əgər bu prosesi sürətləndirsək regional büdcələrin gəlirləri artar və regionlar dövlət tərəfindən yardım almadan öz xərclərini ödəyə bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1 yanvar 2003
2. 2015-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafı üzrə dövlət proqramı, 26 dekabr 2014-cü il
3. Abdullayev A.O., (2016), Regionların inkişafının tənzimlənməsində vergi siyasətinin rolu, Bakı, UNEC,- 179 səh
4. Atakişiyev M.C. (2013) “Regional inkişafa dövlət dəstəyinin rolu iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”, Maliyyə və uçot: jurnal № 5.- səh.50-55.
5. Azərbaycan 2020: “Gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası”. Bakı-2012
6. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
7. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı-1995.
8. Babayev Ə. (2013) “İnkişaf, sosial rifah və tərəqqi partiyası İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”, Maliyyə və uçot: jurnal № 5.- səh.53-67.
9. Dövlətin iqtisadi siyasəti: dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi. Bakı, İqtisadi “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının perspektivi üzrə strateji yol xəritəsi” İlham Əliyevin 06 dekabr 2016-cı il tarixli sərəncamı.
10. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. (2012) “İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”, Bakı, “İqtisad Universiteti” 120 səh.
11. Əliyev. A. Azərbaycanın iqtisadi siyasəti (Azərbaycanın xarici ticarət-iqtisadi əlaqələri)», Bakı, Qanun 2003, 324 səh.
12. Əliyeva F.N. (2012) “Müasir şəraitdə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi mexanizmində maliyyələşdirmənin təkmilləşdirilməsi problemləri”, Bakı, “Elm” 147 səh.
13. Əlizadə R. (2018) “Transaksion xərclər və dövlətin iqtisadi funksiyaları İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”, İqtisadiyyat və Audit: jurnal № 1.-səh.6-9.
14. Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. (2014) “Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi”, Mingəçevir, “Avropa” 350 səh.

15. İbrahimov E.Ə. (2018) “İqtisadiyyatın davamlı inkişafının maliyyə-büdcə tənzimlənməsi və stimullaşdırılması problemləri monoqrafiya” Bakı, “Kooperasiya”, -319 səh.

16. Musazadə Ə.Z. (2012) “Keçid dövründə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi mexanizminin formalaşması mərhələləri”, Bakı, “Elm” 198 səh.

17. Namazov N.İ. (2012) “İqtisadiyyatın tənzimlənməsi sahəsində dövlət köməyi sisteminin təkmilləşdirilməsi” Bakı: “Elm” 143 səh.

18. Osman N. A., Süleymanov E. (2010) Azərbaycan İqtisadiyyatı. Bakı-327 səh.

19. Şəkərəliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi. Bakı, İqtisadi Universiteti, 2011, 542 s.

Rus dilində

1. Антонова Н.Б. (2012) Государственное регулирование экономики: Учебник, М., 775 стр.

2. Микаилзаде Г.Ш. (2013) Государственное регулирование экономики, Баку: Игтисад Ун-ти, 217 стр.

3. Мировая экономика на рубеже XXI века, Сборник обзоров. м., 1994

4. Орешин В. П. (1999) Государственное регулирование рациональной экономики. М. Юристь- 584 С.

5. Самедзаде З. А. (2004) Этапы большого пути. Экономика Азербайджана за полвека, ее реалии и перспективы. Баку, - 624 С.

6. Якобсон Л. И.(1998) Экономика общественного сектора. Основы теории государственных финансов. М., Аспект пресс- 465 С.

İngilis dilində

1. Bachtler J, Downes R and Gorzelak G (Eds.) (2000) Transition, Cohesion and Regional Policy, Ashgate, Aldershot.p.56-84

2. Domanski R., (2003), Sieciowe koncepcje gospodarki miast i regionów, Marciniak.p.45-71

3. Durlauf S., Johnson P., Temple J. (2005) Growth Econometrics Ch 08, Handbook Of Economic Growth.p.435
4. Howell Zee, (2010), Tax Policy for Developing Countries, Economic issue, №27, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/issues/issues27/>
5. Landes D.S.,(2002), Bogactwo i nędza narodów. Dlaczego jedni są tak bogaci a inni tak ubodzy, Muza SA, Warszawa, p. 307–332..
6. Malecki J.,(1997), Technology Economic Development. The Dynamics of Local, Regional and National Competitiveness, Longman, London, p. 24–185.
7. Malizia E.E., Feser E.J.,(1999), Understanding Local Development, Center for Urban Policy Research, p. 54–181.
8. Perloff M. S.,(2007), A Survey of Regionally Driented Research and Graduate Ed, Activities, Washington D.C.,p.342
9. Perroux F.E.,The Competitive Advantage of Nations, Free Press, New York, 1990, p. 5–11.
10. Szajnowska-Wysocka A., Kulesza M., (2007), Studia społeczne przestrzenne osrodka przemysłowego, Wydawnictwo University of Lodz, p.324.

Türk dilində

1. Çelik F., (2016), İzmir Kalkınma Ajansı (İZKA) örneğinde kalkınma kurulunun gündem belirleme faaliyetlerinin değerlendirilmesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, №16, s.45-67, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/226543>

İnternet resursları

1. <http://baku-ih.gov.az/page/3.htm>
2. <http://www.e-qanun.az/framework/41320>
3. <https://www.stat.gov.az/source/regions/>
4. https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/
5. <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>
6. http://sai.gov.az/files/2020_REY.pdf
7. <https://www.economy.gov.az/article/yuxari-qarabag-iqtisadi-rayonu->

2017/22689

8. http://lib.bbu.edu.az/read.php?item_type=lecture&file_type=pdf&file=2

70

9. <https://www.economy.gov.az/article/gence-qazax-iqtisadi-rayonu->

2018/22682

10. <https://www.economy.gov.az/article/sheki-zaqatala-iqtisadi-rayonu->

2018/22688

11. <https://www.economy.gov.az/article/lankaran-ir-2018/22686>

12. <https://www.economy.gov.az/article/quba-xachmaz-iqtisadi-rayonu->

2018/22683

13. <https://www.economy.gov.az/article/yuxari-qarabag-iqtisadi-rayonu->

2017/22689

14. <https://www.economy.gov.az/article/kelbecer-lachin-iqtisadi-rayonu->

2018/22687

15. <https://www.economy.gov.az/article/dagliq-shirvan-2019/22681>

16. <http://anl.az/el/Kitab/2018/10/cd/Azf-304433.pdf>

17. <https://www.economy.gov.az/article/naxchivan-muxtar-respublikasi->

2018/22684

18. http://baau.edu.az/UMUMI_IQTISADIYYAT_2018.pdf

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Azərbaycanın əsas makroiqtisadi göstəriciləri.....	32
Cədvəl 2: Dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin tərkibi (mln.manatla).....	33
Cədvəl 3: Əhali gəlirlərinin və inflyasiyanın artım tempi.....	34
Cədvəl 4: ÜDM-da dövlət və özəl sektorun payı(faizlə).....	34
Cədvəl 5: Azərbaycan Respublikasında 2010-2019-cü illərdə məşğul əhalinin sayı və gəlir vergisi üzrə daxilolmalarının (2009-cu ilin müqayisəli qiymətləri ilə) fiziki həcm indeksləri.....	39
Cədvəl 6: Korrelyasiya əmsalının hesablanması.....	40
Cədvəl 7: 2010-2019-cü illərdə məşğul əhalinin sayı üzrə avtokorrelyasiya cədvəli.....	40
Cədvəl 8: Məşğul əhalinin sayı üzrə avtokorrelyasiya əmsalının hesablanması.....	41
Cədvəl 9: Gəlir vergisi üzrə daxilolmalar üzrə avtokorrelyasiya əmsalının hesablanması.....	41
Cədvəl 10: Məşğul əhalinin sayı üzrə xətti trend modeli.....	42
Cədvəl 11: Gəlir vergisi üzrə daxilolmaların ümumi məbləği üzrə xətti trend modeli.....	43
Cədvəl 12: Məşğul əhalinin sayı və gəlir vergisi daxilolmalarının həqiqi səviyyələri, onların trendləri və uzaqlaşmaları.....	44
Cədvəl 13: 2009-2019 Pul icmalı (dövrün son mln. manat una).....	47
Cədvəl 14: Makro iqtisadi göstərici 2015-2019-cü illərdə.....	48
Cədvəl 15: Nağd xarici valyutayla mübadilə əməliyyatı.....	49
Cədvəl 16: İllər üzrə vergi daxilolmaları.....	51
Cədvəl 17: Dövlət vergi daxilolmaları (Log10) ifadəsində.....	52
Cədvəl 18: İllər üzrə Ümumi Daxili Məhsul (min AZN).....	52
Cədvəl 19: Ümumi Daxili Məhsul (Log10) ifadəsində.....	53
Cədvəl 20: Vergi daxilolmaları ilə ÜDM arasındakı əlaqənin ekonometrik modeli.....	53
Cədvəl 21: Vergi daxilolmaları ilə ÜDM arasındakı əlaqənin ekonometrik modeli.....	54

Cədvəl 22: Vergi daxilolmaları ilə ÜDM arasındakı əlaqənin ekonometrik modeli.....	54
Cədvəl 23: Vergi daxilolmaları ilə ÜDM arasındakı əlaqənin ekonometrik modeli.....	55
Cədvəl 24: 2014-2019-cu illərdə vergi yükü göstəricisinin dinamikası.....	67
Cədvəl 25: ÜDM-in və kənd təsərrüaflı məhsulları istehsalının dinamikası.....	68

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Ölkə üzrə ÜDM, vergi gəlirləri və məhsul buraxılışı artımı, milyon manatla.....	32
Qrafik 2: İqtisadi büdcə xərclərində əmək haqqı ödənişlərinin illər üzrə dinamikası.....	36
Qrafik 3: AZN-USD məzənnəsi (2015-2019).....	46
Qrafik 4: Faiz dəhlizinin parametrləri, %.....	50
Qrafik 5: Kənd təsərrüfatının ÜDM-dəki xüsusi çəkisi.....	68
Qrafik 6: Mikro və kiçik sahibkarlıq subyektlərinin 2018 və 2019-cu illərdə artım trendi.....	71

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: 2019-2021-ci illər ərzində fond gəlirlərinin mənbələr üzrə quruluşu (milyon manatla).....	37
Şəkil 2: Fondun müxtəlif istiqamətlər üzrə xərcləri (milyon manatla).....	38

Diaqramların siyahısı

Diaqram 1: Vergi yükü (faizlə).....	67
--	----